

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DESANTRALİZASYONA

(Adem-i merkeziyet)

DAİR GENEL GÖZLEMLER *

Doç. Dr. YAŞAR YÜCEL

§ Giriş. - § 1. Yönetim. - § 2. Yönetim birimleri ve toprak idaresi. - § 3. Mafî usuller. - § 4. İltizam usulü (mukataalar) ve malî malikâne sistemi. - § 5. Yönetimde a'yân ve eşrâfın rolü. - § 6. Desantralizasyonun (Adem-i merkeziyetçiliğin) yüzeye çıkmasına yol açan etkenler. - § 7. XVII - XIX. yüz yıllar arasında genel görünüm, a'yânlık-derebeylik kurumunun ortaya çıkışı. - § 8. Sonuç. - § 9. Seçilmiş bibliyografya.

§ Giriş

Bu çalışmamızda Osmanlı imparatorluğunda desantralizasyon meselesi üzerinde duracağız. Ancak bu meseleye dair düşünce ve görüşlerimizi ortaya koyarken, Osmanlı idari müesseselerinin kısaca tarihî gelişmesini ve devlet bütünlüğü içindeki yeri ve fonksiyonunun açıklanması gerektiği kanısındayız. Zira herhangi bir müessesenin, Osmanlı tarihinin belirli bir devresinde muayyen tarihî koşulların bir sonucu olarak belli bir karakter ve fonksiyona sahip olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Osmanlı imparatorluğunda başlangıçtan itibaren varlığını gördüğümüz, fakat I. Bayezid'le başlayan ve II. Mehmed'le birlikte bütün kurumları ile yerleştirilmeğe çalışılan bir merkezî idare uygulaması vardı. Bu sistem en genel biçimleri ile XVII. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdürebilmiştir. Ancak XVII. yüzyılla birlikte, bu sistemde bölgesel unsurların ağırlık kazandığı bir görünüş hâkim olmuştu.

* Bu makale, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Derneği'nin 1973 sonbaharında İstanbul'da düzenlediği kollegyum'da okunan tebliğin genişletilmiş şeklidir. Burada, şimdiki değin yapılmış incelemelerin ve kendi arşiv çalışmalarımız sırasında edindiğimiz belgelerin ışığında, Osmanlı siyasal ve sosyal tarihine, belli bir tez açısından yaklaşma denemesine girişilmiştir. Bir bakıma bu deneme, hazırlamakta olduğumuz geniş ve ayrıntılı eserimizin özeti niteliğindedir. Bunun için problemler genel çerçevede tartışılmış, dipnotlarla ayrıntılı açıklamalara gidilmeyerek, seçilmiş bir bibliyografya listesi verilme yolu uygun görülmüştür.

İşte bu yazımızda, yukarıda da değindiğimiz gibi, XVII. yüzyıla birlikte gelen ve XVIII. ve XIX. yüzyıllarda çok belirgin bir hal almış olan kurumsal değişikliklerin nedenleri açıklanmağa gayret edilecektir. Bir başka deyişle, XVII. yüzyıldaki kurumlarda meydana gelen bu bünye değişiklikleri birden bire mi olmuştur, yoksa sistemde esasen var olan çelişkilerin yeni şartlar altında çıkan bir sonucu mudur, sorusu cevaplandırılacaktır. Hiç şüphesiz iki yüzyıldan fazla bir dönemde yer alan değişiklikleri ve ortaya çıkan yeni durumları bütün ayrıntı ve belgeleri ile meydana çıkarmanın uzun bir araştırmayı gerektireceği açıktır. Bu nedenlerle de biz bu yazımızda genel görünümü esasları ile ortaya koymak istiyoruz.

Osmanlı imparatorluğu, Selçuklu - Bizans sınır bölgesinde Osman Gazi etrafında toplanmış hudut kuvvetlerinin 1300 tarihlerine doğru, siyasî bir varlık olarak ortaya çıkması sonucu tarih sahnesine girmişti. Nitekim elimizdeki belgeler Osman ve Orhan devirlerinden başlamak üzere, XIV. yüzyılın ikinci yarısındaki fütuhâtı ile Osmanlıların, diğer beyliklerin üstünde yer alırken, gerçek kurumlara sahip bir devlet düzenini de yerleştirdiğini göstermektedir. Hakikaten de ilk Osmanlı hükümdarları Osman, Orhan zamanlarına ait vakıf ve temlik kayıtları, kadılar, İznik medresesi, Bursa sarayı, daha o devirde Osmanlıların geniş devlet kurumlarına sahip bulunduğuna delildir. Nihayet yüzyılın ikinci yarısında gelişmiş maliye usulleri, vilâyet tahriri, İslâm devletlerinin temel bir devlet müessesesi haline gelen gulâm sisteminin gelişmesi ve kapıkulunun güçlenmesi sonunda merkezî ve mutlak hükümdarlığa doğru adımlar atılmıştı. Osmanlı devletinde klâsik idare esasları ulema tarafından XIV. yüzyılın sonlarına doğru genel hatları ile tesis edilmiş olmasına rağmen devlet için en başta gelen tehlike bölgesel güçlerin varlığı olmuştur. Çünkü uçlarda irsî bey aileleri timarları kendi adamlarına verebilmekte idiler. Evranozlular, Mihallular, Turahanlular adı ile anılan bu sipahîler fütuhât yaparak yeni siyasî kuruluşlar ortaya çıkarabilirlerdi. İşte uc beylerinin bu imtiyazlı durumu otorite buhranı için iyi bir örnekti. Nitekim bu tehlikedir ki, kurumları yerleştirme çabası sürdürülen I. Murad devrinde, Çandarlı aldığı tedbirlerle Osmanlı hükümdarının merkezî kuvvetinin arttırılması ve yeni fetihleri yeni sancaklar halinde Osmanlı hükümdarının şahsına bağlanması gayreti içine girmişti. Bunu sağlamak için alınan belli başlı tedbirler:

- a) Doğrudan doğruya hükümdarın emrine bağlı ve daima harekete hazır bir yeniçeri ordusunun kurulması,
 - b) Devlet hizmetlerinin pâdişâhın kullarına verilmesi,
 - c) Kadıların merkezde kazaskere tâbiyeti,
- olmuştur.

Nihayet devletteki bu şekillenme çabaları I. Bayezid zamanında daha da kesin çizgileri ile ortaya çıkmıştı. Şöyle ki, yeniçerilerin sayıları devşirme usulünün tatbiki ile artırılmış ve ordunun en seçkin birliğini teşkil eder hale getirilmiştir. Bu uygulamanın en mühim fonksiyonu hükümdarın merkezî otoritesini takviye etmiş olmasıdır kanısındayız. Denilebilir ki, tüm Osmanlı devlet yapısına damgasını vuracak kul sistemi, kadılar ve timar sistemi, temel direkler olarak XIV. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Ayrıca vilâyet tahriri İran-İlhanlı idaresinde gelişmiş maliye usulleri ve merkezî hazine ile başkentte ve ülkenin hertarafında devlet kontrolünü tesise çalışan bir bürokrasi de bu devirde gelişmiştir. Ancak baştan beri böyle bir düzenleme yapılmak istenmesine rağmen bu tip bir merkezî idare uygulaması usullerine karşı uc geleneklerini korumak isteyen çevrelerin reaksiyonu, gazilere hitap eden Anonim tarihlerde açıkça ifade edilmektedir. Ancak bunların bir sonuç vermediği, Timur'un vurduğu darbeden sonra, Osmanlıların tekrar birliğini kurup kalkınabilmesi bir dereceye dek doğrulamaktadır. Çünkü bu olay şeklen de olsa göstermektedir ki, I. Bayezid devlet idaresinde uc geleneklerini bırakarak klâsik İslâm - Türk devletlerindeki gelişmiş merkezî idare sistemini yerleştirebilmişti.

Ancak temel felsefe bu olmasına rağmen, II. Mehmed devrine (XV. yüzyılın ilk yarısı) gelinceye kadar bunda tam başarı sağlanmadığı, yöresel güçlerin devletin çeşitli kurumlarında varlığını, istenerek veya, istenmeyerek sürdürdükleri gözden kaçmamaktadır. Nitekim Osmanlı imparatorluğunu kesin çizgileri ile ortaya çıkaran ve ülke bakımından Tuna ve Toroslar arasındaki memleketleri İstanbul etrafında merkezî bir idarede birleştiren II. Mehmed'in, tüm devlet selahiyetlerini elinde toplama ve imparatorluğu bir merkezden idare eden bir pâdişâh örneği yaratma çabaları buna en açık delildir. Tarihi Osmanlı pâdişâh tipini yaratmış olan II. Mehmed bütün dinî ve siyasî kuvvetleri şahsında toplamıştı. Yeniçeri ordusuna getirdiği yenilikle bunları imparatorluk ordusunun esas kuvveti haline sokmuştu. Daima emri altında bulunan ve direkt şahsına bağlı olan bu

kuvvet sayesinde imparatorluk içinde ve uclarda çıkabilecek herhangi bir muhalefetten daha kuvvetli durumda olmak istemişti. Bu sayede esasen bünyede var olan desantralizasyona yol açabilecek eylemlere girişebilecek uc beylerini daima itaata hazır normal sancak beyleri durumuna getirmiş ve bunları devlet için bir mesele olmaktan çıkartmıştı. Ayrıca fethettiği ve hıristiyan sipahilere verdiği kalelere garnizon olarak yeniçeri yerleştirme yoluna gitmesi de merkez ile taşra arasındaki köprüyü kurabilmek düşüncesinden başka bir şey değildi. Çünkü bunlar merkezî otoritenin mutlak mümessilleri olarak kabul ediliyorlardı. Ayrıca bu yöntem, Osmanlı idarî sisteminde hükümdarın merkezî otoritesini temin için uygulanmakta idi. Yine I. Bayezid'in, fethedilen vilâyetlerde timarların büyük bir kısmını kendi kapısı kullarına verme ile başlamış olan tatbikat II. Mehmed ile tüm devlet kurumlarına yayılmıştı. İşte II. Mehmed'in idarenin her kademesini kullara bırakması da aynı amacı hedef tutmakta idi. Böylece valiler, timarlı sipahiler, vergi tahsildarları ve hükümdar yasağını tatbik görevli memur, tüm icra ajanları kullardandı. Bunun yanında şeriat ve kanunun idare ve uygulaması özellikle ulema eline bırakılmıştı Şer'î ve örfî kanunlara göre hüküm vermek yetkisi, idarenin kontrolü, kadınlara aitti. Buna karşı onlar bu hükümlerin icrasını tamamı ile ehl-i örf'e yani hükümdarın icra yetkisini temsil eden kullara bırakmak zorunda kalmışlardı. Vezir-i azam, hükümdarın mutlak yardımcısı olarak maliye işlerini yöneten defterdarın ve kanun tatbikinden sorumlu kadıasker ve kadılar üzerinde nâzır ve onların işlemlerini onaylayan kişi idi. Fakat onlar kendi işlerinde bağımsız ve hükümdara karşı sorumlu idiler. Diğer taraftan Vezir-i azam, Yeniçeri ağası üzerinde doğrudan doğruya emir verme yetkisine haiz değildi. Ağa da hükümdardan emir almakta idi. Her halde bu çeşit bir düzenleme ile Vezir-i azamın kontrolsüz bir şekilde devlet yetkilerinin ve kuvvetlerinin tümüne hükmetmesi tehlikesi ortadan kaldırılmak ve idarenin üç esas kolunda son söz hükümdara bırakılmak istenmiş olmalıdır.

Diğer yandan II. Mehmed'in almış olduğu radikal tebdirlere rağmen kendi döneminde desantralizasyon unsurlarının yaşamakta olduğu da gözden kaçmamaktadır. Örneğin onun vakıf ve mülk toprakları üzerinde yeni düzenlemelere girişmesi bunu doğrular görmektedir. İlerde geniş olarak değineceğimiz vakıf ve mülk topraklarının, devlet bütünlüğü için yaratabileceği tehlikeleri XV. yüzyılın ikinci yarısında görmüş olan II. Mehmed, bu tür toprakların büyük

bir kısmını mirî arazi haline sokmuş bilahare de timar olarak askerî sınıfa tahsis etmiştir. Bu reformun asıl gayesi her nekadark asker dirliklerini çoğaltmak gibi görünüyorsa da bunun yanında idarî sistemde desantralizasyonu güçlendirme eğilimi gösteren ulema, şeyhler ve eski Türk - Müslüman ailelerinin nüfuzlarını kırmak arzusunun varlığı da inkar edilemez bir gerçektir. Çünkü Osmanlı toplumunda nüfuzlu ve zengin ailelerin ellerindeki araziye mülk ve vakıf haline getirmeye çalışmaları, vakıf mütevellisi olarak kendi çocukları ve torunları için bu toprakları sağlam bir gelir kaynağı haline sokmak istedikleri açıktır. Ancak bilindiği üzere II. Bayezid devrindeki şiddetli reaksiyon ve değişiklik kurulması istenen merkeziyetçi-mutlak devlet düzeninde desantralizasyon unsurlarından birini eski haline getirmişti. Çünkü II. Bayezid'in ilk işi vakıf ve mülk topraklarını sahiplerine iade etmek olmuştu. Ancak cihanşümûl imparatorluk teşebbüsü devresi olarak nitelenmesi gereken 1481-1571 döneminde Doğu - Anadolu, Halep Şam, Mısır, Mekke ve Medine'nin Osmanlı topraklarına katılması devletin yapısında esaslı değişiklikler ortaya çıkarmıştı. Başka bir deyişle XVI. yüzyıl Osmanlı uc devletinin ve kültürünün sonu olmuştu. Hukuk ve devlet anlayışında Kemal Paşa-zâde, Ebussuud gibi alimler değişikliği temsil eden en mühim şahsiyetlerdi. Fakat bu dönemde de desantralizasyona yol açabilecek yeni uygulamalardan geri kalınmamıştı. Örneğin, doğuda Osmanlı devleti kendi idarî düzenini buradaki şartlara uydurmak zorunda kalmıştı. Şöyleki, buralarda normal sancak teşkilatı kurmakla beraber kabileler özel bir idareye tâbi tutulmuştu. Sekiz kürt kabilesi beyi irsî olarak kendi kabileleri üzerinde ve bölgelerinde sancakbeyi yapılmışlardı. Daha küçük olanlar ise zeamet sayılmıştı. Bunlara da kabile ve toprak üzerinde hakları irsî olduğu için "ocaklık ve yurtluk" denmişti. Diğer taraftan bu bölgedeki beş kürt kabilesi de "hükümet" adı altında devlet vergilerine tabi ayrı bir gurup olarak şekillendirilmişlerdi.

Görülüyor ki, klâsik Osmanlı siyasal ve sosyo-ekonomik yapısının şekillendiği ve kısaca özetini yapmağa çalıştığımız, bu devreye bakıldığında, teorik olarak bu yapıya vücut veren sistemde yer alan kurumların pâdişâhın mutlak-merkeziyetçi otoritesini gerçekleştirme amacına dönük işleyişleri dikkati çekmektedir. Merkezdeki en büyüğünden, en ıssız köydekine kadar ülkenin bütün yöneticileri, hükümdarın kulları idi. Ülke'deki üretime elverişli bütün topraklar mirî, yani yüksek mülkiyet hakkı devlete ait idi. Yönetici kadroların dışında

kalan ve reâyâ adı altında ifade edilen Osmanlı toplumunun bütün zümrelerinin yaşantısına şeriat ve belki ondan daha çok Osmanlı pâdişâhının tedvin ettiği örfi kanunlar şekil veriyordu. Bu öyle bir etki idi ki, kişinin giyinişinden, mesleğindeki üretim biçimine kadar her alanda kendini gösteriyordu. Toplum içinde zümreler arası ve mekandaki yer değiştirmeler bile, bir ölçüde, sınırlı idi. Osmanlı toplumunda başlıca iki sınıf vardı. Birincisi, hükümdarın otoritesini temsil eden yönetici sınıf ki bunlara Osmanlılar askeriler derdi. İkincisi de reâyâ idi. Birincisini her kademedeki yönetici ve askerlerle ilmiye mensupları teşkil ediyordu. İkinci ise bunların dışında kalıp üretim yapan bütün tebayı kapsıyordu. Yönetenler ile yönetilenleri birbirinden ayıran en önemli özellik, birinciler vergi vermez, fiilî üretimde bulunmazlar iken, ikincilerin vergi yükümlüsü üreticiler olmalarıdır.

Aslında Osmanlı toplumunda askerî olmadıkları halde askeriler gibi muamele gören ve devlete hizmetlerinden dolayı bazı yükümlülüklerin dışında bırakılanları da birinci sınıf ile birlikte düşünmek gerektir. Bu durum sosyal yapıya da yansımış, devlet ve din sosyal mevki veren iki kaynak olmuştur. Ancak Osmanlı toplum yapısında bu iki kaynağın yanında üçüncü bir kaynak servet gelmektedir. Bu tabakalanma imparatorluğun her bölgesinde kır-şehir ayırımına girişmeksizin geçerli idi.

Burada durumları nedeniyle desantralizasyonun yüzeye çıkmasında etken rol oynayan askeriler denen sınıfın düzendeki yerine kısaca değinmek, ileride anlatacaklarımızı anlamada yardımcı olacağı nedeniyle, yerinde olacaktır. Bu sınıf başlıca iki kola ayrılmakta idi: I - Ümera, II - Ulema. Ayrıca pâdişâhın beratı ile imam, hatib, mütevellî, nazır, doğancı, köprücü olanlar; seyyidler, şehir kethüdaları v.b. görevliler de askerî idi. İşte bu yönetici kadro Osmanlı toplumunda geniş bir yer tutuyordu.

1 — Ümerâ (Ehl-i örf): Büyük kısmı kul aslından olan örf mensuplarının imparatorlukta sosyal mevki'leri devletten aldıkları güçle dayanmakta idi. Pâdişâhın otoritesini temsil eden ümerâ görevlerine belli sürelerle atanmış, doğrudan doğruya pâdişâha bağlı kullardır. Bu kulların devlet otoritesinin temsilcisi olarak sahip oldukları nüfuzun yanında, görevleri ve yükümlülükleri karşılığı devlet gelirlerinden, kendilerine önemli meblağlar tahsis edildiğinden,

aldıklarının bir kısmını sarf etmeğe mecbur olmalarına rağmen, hususî servet yapma olanağını elde ettikleri ve bu yolla ekonomik yönden de toplumun üst katlarında yer alıp giderek diğer nüfuzlu guruplarla yakınlaşıp bütünleştikleri anlaşılmaktadır. Örneğin 5 Şubat 1580 tarihinde Kıbrıs Beylerbeyiliğinden Karaman Beylerbeyiliğine atanan Hasan Paşa'ya devletçe tahsis edilen hâsların yıllık tutarı bir milyon akça idi. Yine Kıbrıs'ın fethi sırasında Magosa muharebesinde şehid olan Kars Sancakbeyi Kurd Bey'in toplam muhallefati 274.551 akça olup bunun 85.000 akçası nakitti. Beylerbeyi ve sancakbeylerinden sonra görevli bulunan ümera takımının önemlileri Dergâh-ı âlî çavuşları, kapıkulu süvarileri ve yeniçerilerdir. Şehirlerde bulunan garnizonlarda veya sancakbeylerinin kapısında görevli bulunan, ya da çeşitli eminlikleri (Beytü'l-mâl, ihzâriye, yaya ve kaçgun, zarar-ı kassabiye v.b.) tasarruf eden bu gurup mensuplarının itibar gördükleri, çoğunun şehirlerde yerleşerek evlendikleri ve bazılarının da şehir üretimine katılarak bir sanat veya ticaretle uğraştıkları anlaşılmaktadır. Bunlar da kendi aralarında rütbe ve kıdem, bakımından görevlerinin verdiği sosyal ve ekonomik güce göre sıralanarak çoğu kez şehrin reâyâ kesimi ile iç içe ve onlarla bütünleşerek yaşamaktadır. Belgeler açık olarak göstermektedir ki, Dergâh-ı âlî çavuşları da büyük servet sahibi idiler. Ayrıca kaynaklardaki bilgilere göre taşra şehirlerinde sosyal ve ekonomik yönden önemli bir mevki işgal eden Dergâh-ı âlî çavuşları, her türlü yükümlülüğün dışında olduklarından devlet gelirlerinden aldıkları önemli meblağlarla mal mülk sahibi olarak servet yapabilmekte idiler. Buraya kadar verdiğimiz kısa bilgi imparatorluk dahilindeki ümera takımının en büyüğünden en küçüğüne kadar, devlet otoritesini temsil ettiklerinden dolayı, toplum içinde itibarlı bir yer sahibi buldukları, devletten maaş ve hâs, zeamet adı ile aldıklarının fazlalığı ve yükümlülük dışında olmaları dolayısı ile servet sahibi kişiler olarak desantralizasyona yardımcı unsurlar olabileceklerini göstermektedir.

II — Ulemâ (müftî, kadı, müderris, nâib, mülâzim, imâm, hâtibler): Askerî sınıfın bir diğer önemli kolu da ilmiyye mensuplarıdır. Örfün yanı sıra, şeriat kurallarına göre devlet yönetildiğinden bu zümre mensuplarının, şeriatî temsil etmeleri nedeniyle ümera sınıfından daha anlamlı bir itibar sahibi oldukları görülüyor. Bunlar görevleri icabı toplumu yönetmek, eğitmek, aydınlatmakla yükümlü idiler. Bu özellikleri onları toplumsal piramidin en üstüne yerleştir-

miştir. Ayrıca bunların, ekonomik yönden seviyelerini belirleyen sayısız belgelerden, nakdî servet ve mal-mülk zenginliği bakımından, ümera tabakasından hiç de aşağı olmadıkları anlaşılmaktadır. İmam, hâtib gibi diğer din görevlilerinin, bu zümre müntesibi olarak durumları daha da ilginçtir. Ekonomik yönden orta halli seviyede, fakat bilgi ve prestijleri ile, bir resmî devlet memurundan çok, mahallî lider, yönetici durumundadırlar. Genellikle, gelirleri mahalle ve dinî müessese vakıfları yolu ile sağlandığından reâyâdan ayrıcalıkları pek yoktur.

Ancak bu durum tarihî perspektif içinde incelendiğinde, teoride bir değişiklik olmadığı halde, Osmanlı kurumlarını siyasal ve sosyal muhtevasında zaman ve mekana göre yeni gibi görünen özellikler kazandıkları göze çapmaktadır. Örneğin timar sisteminin XVI. yüzyıllardaki durumu ile XVII. yüzyıllardaki durumu arasında farklar vardır. Yine bu yüzyılda taşra idaresindeki, tesisi devletin kuruluşundan itibaren arzu edilen, sıkı merkezîyetçilik gevşemiştir. Yukarıda durumlarına kısaca değindiğimiz Osmanlı toplumunu şekillendiren sosyal zümreler merkez ile reâyâ arasında merkezin gücünü kıran önemli bir unsur olarak yer almağa başlamışlardır. İşte bu birbirinden farklı özellikleri açıklama isteği aklımıza şu soruları getirmektedir:

1 — Kökeni, en eski Türk-İran imparatorluklarından beri süren geleneksel Orta-doğu devlet yönetimi anlayışına dayanan ve bir yönden eski Türk töresinden, diğer yandan da islâmî kurallardan beslenen Osmanlı idare hukuku, pratikte tam anlamı ile uygulanabildi mi?

2 — XVII. yüzyılda, tabii sınırlara ulaşan Osmanlılar, egemen oldukları her ülkede bölgesel güçlere dayanmadan merkezîyetçi mutlak idare kurabildiler mi?

3 — Yoksa başlangıçtan itibaren Osmanlı yönetimi teorik olarak mutlak merkezî bir devlet yönetimini esas almasına rağmen uygulamada belli bir esnekliğe tabi mi oldu?

Nitekim bu sorular bizi asıl konumuza getirmektedir. Ancak burada amacımız, Osmanlı siyasal ve sosyal yapısının ana özelliklerini ve tarihsel gelişim içinde uğradığı değişiklikleri ana hatları ile belirtmemize ışık tutacak olan yönetim biçimi hakkında da genel bilgi vermenin gereğine inanıyoruz.

§ 1. Yönetim

Osmanlı devletinin yönetiminin niteliği ve merkezi hükümet ile taşra ilişkilerini anlayabilmek için, bir şehrin merkezini yaptığı bölgedeki yönetim birimlerinin yapısını bilmek yeterdir kanısındayız. Çünkü şehrin yüksek yöneticileri, sadece kendi şehirlerinin değil, asıl söz konusu birimlerin yönetiminden sorumludurlar. Kuruluş devrinden itibaren Osmanlı pâdişâhları bir bölgeye başlıca iki yönetici yollamışlardır. Bunlardan biri, yürütme kuvvetini temsil eden bey (Beylerbeyi - Sancakbeyi) diğeri de yargı kuvvetini temsil eden kadı'dır. Bey kadının hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramadığı gibi, kadı da beyin kuvvetine dayanmadan hükmünü uygulayamamaktadır. Kadı hükümlerinde bağımsızdı ve doğrudan doğruya pâdişâhtan emir alır, ona arzda bulunabilirdi. Osmanlılar, taşra yönetiminde bu kuvvetler ayırımını, âdil bir yönetimin temeli saymışlardır. Bu anlayışa uygun olarak Osmanlı ülkesi, bir yandan beylerbeyilik (Eyâlet) ve sancak (Livâ) diye askerî-idarî birimlere ayrılırken, aynı zamanda bu ayırımı tâbi topraklar üzerinde kaza denilen şer'î-idarî birimler yer almıştır. Bu birimlerin başında, yukarıda sözünü ettiğimiz iki otorite bulunmaktadır.

Osmanlı imparatorluğunda temel idarî birim sancaktır. Sancaklardan beylerbeyilik veya eyâlet denilen büyük idarî birimler oluşmuştur. Beylerbeyi eyâlette hükümdarın otoritesini temsil eden en yüksek yöneticidir. Eyâletin her sancağına doğrudan doğruya merkezden bir sancakbeyi atanırken, Paşa sancağı diye adlandırılan biri doğrudan beylerbeyinin yönetimine bırakılmıştır. Aslında beylerbeyi ve sancakbeyleri, en ufak sipahiye dek uzanan timar sistemi zincirindeki askerî sınıf mensupları idiler. Fakat timar sistemi imparatorluk yönetimine temel olduğundan bunlar aynı zamanda mülkî yöneticiler idi. Bu yöneticilerin tümü kul sisteminden yetişme, bağılıkları daha önceki görevlerinde denenmiş devlete ve hükümdara yararlıklarından dolayı terfi ettirilerek bu görevlere getirilmiş kişilerdi. Beylerbeyi emri altındaki görevlilerle birlikte Beylerbeyi divânı ile eyâleti yönetmekte idi. Bu divânda bir timar defterdarı, bir defter kethüdası, bir hazîne defterdarı, bir beylerbeyi kethüdası, bir tezkereci bulunurdu. Bunlardan ilk üçü doğrudan doğruya hükümdar tarafından atanan kişiler idi. Osmanlı kanunlarının uygulanmasında kendisine büyük yetkiler tanınan Paşa sancağının yöneticisi olarak beylerbeyinin

her hangi bir sancakbeyinden farkı yoktu. Sancakbeyi de sancağın en büyük yöneticisidir ve beylerbeyi gibi hükümdarın kulları arasından bu göreve atanmaktadır.

Bir sancakbeyinin atanmasında da şu yol izleniyordu. Daha önceki görevinde başarılı olan kul, görevi gereği bağlı bulunduğu makam sahibinin arzı üzerine veya resen hükümdar tarafından atanması planlanıyor, bu durum kendisine ve atandığı sancağın kadılarına bir ferman ile bildirilirken, Divan-ı hümâyûnda Tahvîl kaleminde hangi yıl ve ayın hangi gününden itibaren, ne kadar hâs ile gönderildiği ruznâmeye kaydediliyordu. Atanan şahıs fermanı alınca, görevlendirildiği sancağın kadılarına durum bildirilirken, berat almak için merkeze başvuruyordu. Berat gelince de atama işlemi tamamlanmış oluyordu. Elimizdeki belgelerdeki kayıtlardan bu işlemleri somut olarak görmek mümkündür.

Sancakbeyinin iki aslı görevi vardır:

1 — Askerî görevi (Kapı halkı ve emrindeki timarlı sipahi askeri ile daima hazır bir askerdir. Çağrıldığı anda sefere katılmak zorundadır).

2 — İdarî görevi (Reâyânın güvenini ve düzenini sağlamak). Şehrin düzenini sağlamak, adaleti temin etmek, şer'e ve örf'e aykırı durumları önlemekle görevli sancakbeyi, kadı ile ortak olarak bu hizmetleri yerine getirmektedir. Bu husus sicillerdeki kayıtlarla bugün açıklığa kavuşmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunda sancaklar da subaşılıklara ayrılmıştı. Bu idarî birimin başındaki subaşı ise, beylerbeyi ve sancakbeyinin kendi hüküm bölgesinde güvenliği sağlamakla görevlendirdiği kimse idi. Bu sebeple yönetimde özel bir yeri vardı. Subaşı, Osmanlı devletinin ilk yıllarından XV. yüzyılın sonlarına ve hatta XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar doğrudan doğruya merkezden atanan, askerî-idarî görevler yüklenmiş, örf taifesinin önemli hizmetlilerinden biri iken, daha sonra beylerbeyi veya sancakbeyine bağlı, onlar tarafından atanan bir hizmetli durumuna girmiştir. Burada hemen belirtelim ki, subaşılık sadece şehre özgü bir kurum değildi. Sancak düzenini anlatırken kısaca değindiğimiz gibi, sancak sınırları dahilinde kalan topraklar, iç içe bir bölünmeye tabi tutulmuş, bir yandan kaza daireleri yer alırken, diğer yandan sancak subaşılıklara ayrılmıştı. Sancakbeyi, sancak dahilindeki subaşılıklardan herbirine kendi adamlarından birini atamaktadır. Bu arada en kalabalık yer olan şehir içinde bir

subaşı görevlendirilmektedir. Subaşının tayin işlemi, sancakbeyinin durumu bir mektupla kadıya bildirilmesinden ve bunun sicile kaydedilmesinden ibarettir. Görülüyor ki atanma yönünden desantralizasyona uygun bir yol izlenen subaşuların görevi başlıca iki noktada toplanmakta idi: 1 – Bâd-i havâ adı altında toplanan cürm ü cinayet, niyâbet, resm-i arûsâne vergilerinin toplanması gibi malî bir görev; 2 – Bu işe dayalı olarak kolluk görevidir. Gerçektende subaşular tayin süreleri içinde topladıkları paraları ya aydan aya hâs sahibine teslim ediyorlardı, ya da mukataa usulü ile daha önce belli bir para ile göreve geliyorlardı. Örneğin 29 Eylül 1604 tarihinde Hasan Subaşı b. Receb Küçük Haymana'nın subaşılığını 15.000 akçaya iltizama almıştı.

Osmanlı yönetiminde önemli yeri olan bir diğer idareci de kadı idi. Asıl görevi, ahali arasındaki anlaşmazlıkları çözümlenmek olan ve hükümdar beratı ile tayin olunan kadılar, sultanın emrettiği her hususta hüküm vermekle yetkili kıldıklarından idarî, malî, askerî, beledi işlerle de uğraşmakta idiler. Böylelikle Osmanlı devletinde yargı ve yürütme yetkileri yanyana, bir bakıma ikincisi ilkinin kontrolü altında yürümüştür. Bütün bunlardan dolayı kaza ayırımı, idarî bölünmenin de esasını teşkil etmiştir. İlmiye mesubu kadının atanma, azil, yer değiştirme gibi özlük işlerini takip eden daire, merkezdeki kadıaskerlik makamı idi. Yaptıkları işlemler karşılığı olarak ahaliden aldıkları para ile geçimlerini sağlayan kadılar adalet dağıtan yargıç olmanın yanında, yüklendikleri yönetim sorumlulukları ile Osmanlıların en önemli görevlilerinden biridir. Esas itibariyle süel nitelikte olan beylerbeyilik düzeni içinde yer almış bulunan ehl-i örf tâ'ifesi, kadının denetimi altındadır. Kaza dahilindeki görevli bütün askerileri denetlemesi yanında, kadının özellikle ilmiye mensubu görevlilerin tayin ve azilleri, ayrıca seyyid ve diğer dinî şahsiyetlerin devlet gelirlerinden ödenek almaları hususunda arz yetkisi de vardı. Yani onların amiri durumda idi. Örneğin, 27 Mayıs 1594 tarihli bir berat ile, Ankara damga ve cendere mukataasından günde 5 akça ödenek alan Seyyid Muhiddin Efendi'nin bu parayı almaya Ankara kadısı Mehmed Efendi'nin arzı sonucu hak kazandığını görüyoruz. Bunlardan başka avâriz vergilerinin toplanması, bunların merkeze veya gerektiğinde seferde bulunan orduya ulaştırılması, kadının büyük önem taşıyan görevlerinden biri idi. İmparatorluk dahilinde belediye hizmetlerinin yerine getirilmesi, geleneksel yönetim anlayışına uygun olarak hükümdarın görevleri arasında bulunuyordu ve bu görev onun atadığı memurlar

tarafından yerine getiriliyordu. İşte bu görevlilerin başında da onların amiri durumunda kadıyı görmekteyiz.

Bu düzende bir yönetim biçiminin şekillendirdiği bugünkü Türkiye XV. yüzyılın ilk yarısında yalnız iki beylerbeylik halinde idi. XVI. yüzyılda ise Trakya hariç beş eyâlete (Anadolu, Karaman, Sivas, Diyarbakir, Erzurum) yükselmişti. XVI. yüzyılda büyük ülkelerin imparatorluk topraklarına katılması ile beylerbeylerinin sayıları artmış ve XVII. yüzyıl başlarında 32 eyâlete çıkmış idi. Düzenin işleyişine göz atıldığında görülmektedir ki, hükümdar görünüşte sefer vukuunda hiç bir külfete girmeden, bir emirle kısa zamanda büyük bir orduyu toplayabilmektedir. Ancak bu askerî hiyerarşi her ne kadar Batıdaki feodal hiyerarşi ile kıyaslanamazsa da bir yetki paylaşılması hemen göze çarpmaktadır. Ayrıca timar sisteminin uygulandığı topraklardaki bu idarî yapıda sipahiden beylerbeyine kadar teşkilâtın her uzvu doğrudan doğruya merkezî hükümete bağlı görünüyorsa da yönetim birimlerinin desantralizasyonu güçlendirebilecek yetkileri de gözden kaçırmamaktadır. Nitekim bünyede yaşayan bu unsurlar XVII. yüzyılla Batıdaki feodal hiyerarşiye kolayca dönüşü hazırlayacaklardır ki bu değişikliklere yeri geldikde değinilecektir.

§ 2. Yönetim birimleri ve toprak idaresi

Klâsik Osmanlı idarî düzeninde topraklar şu şekilde bir dağılım göstermekteydi :

a) Osmanlı egemenliği altında bulunan topraklardan büyük bir bölümü doğrudan doğruya Osmanlı hükümdarının mutlak otoritesi altında idi. Buralarda timar sistemi denen bir rejim uygulanıyordu. Yani devlet gelirleri bir takım görevler karşılığı idarecilere ve sipahilere tahsis edilmişti. Yukarıda da değindiğimiz gibi bu rejimin uygulandığı yerlerde de temel idarî birim sancak idi.

b) Bunun yanında, Osmanlılar Anadolu ve Rumeli eyâletlerinden daha bağımsız bir eyâlet idaresine bağlı, Mısır, Bağdat, Habeş, Basra, Cezayir, Lahsa gibi eyâletlerin şekillendirdiği toprakları idarî çatıları altında toplamakta idiler. Buralarda Osmanlı beylerbeyisi idaresi altında askerî, malî ve adlî sahalarda değişik uygulama mevcuttu. Üstelik bu tür topraklarda timar rejimi uygulanmıyordu. Bölgenin valisi eyâletin idarî ve askerî harcamalarını gerçekleştirdikten sonra Sâlyâne adı ile merkeze muayyen bir meblağ gönder-

mekle yükümlü idi. Bu nedenle de bu çeşit vilâyetler Sâlyâneli diye anılmakta idiler.

c) Bir de özellikle Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde idaresi kabile şeflerine ait irsî sancaklar vardı ki, bunların yönetim biçimi desantralizasyona uygun tarzda idi. "Hükümet" denilen bu sancaklarda tüm gelirler irsî kabile beylerine ait bulunuyordu. Buna karşılık bu beyler hükümdarın emrettiği belirli bir oranda askeri toplamak zorunda idiler. Bölgenin şehirlerinde birer kadı ve yeniçeri garnizonu bulunması diğer eyâletlerle birlikte taşıdıkları ortak özelliklerdi. Bu hükümetler timar rejimine tabi beylerbeyilik sınırı içinde buldukları halde bölgesel özerliğe sahip bulunuyorlardı. Aynı Âli eserinde hükümetleri şöyle tarif etmektedir: "Timar ve zeamet yoktur, buraları tahrir edilmezler hâkimleri mülkiyet üzere zapt ederler."

Ayrıca 1631 - 32 tarihli idarî taksimat defterinden 11 eyâlet, 21 sancağın Arpalık üzere, bazı sancakların ise "ocaklık" üzere tevcih edildikleri anlaşılmaktadır. Aynı eserlerdeki kayıtlar göstermektedir ki, bu tarihlerde 51 ocaklık idarî yapı içinde yer almakta idi. "Beyleri azl ve nasb kabul etmezler" şeklinde tarif edilen ocaklıkları da idarî bağımsızlığa sahip topraklar meyanında saymak gerekmektedir. Nihayet bu tür uygulamaya bir diğer örnek de Adana yöresinde görülmektedir. Şöyle ki, 1516'da Osmanlılar Ramazan - oğulları topraklarını ülkelerine kattıktan sonra, Adana ocaklık olarak yine Ramazan-oğullarına verilmişti.

d) Bunlardan başka idarî ünitenin bir kanadını da, himâye altında olup devlete vergi veren "Hanlık" ve "Voyvodalık" ları kapsıyan topraklar teşkil etmekte idiler. Eflâk, Boğdan voyvodalıkları, Kırım hanlığı ve Mekke şerifliği gibi. Yine Rumeli'de hıristiyan sipahiler arasında Anadolu eyâletlerinde olduğu gibi fetihten önceki durumlarını koruyan topraklar da mevcuttu. Çünkü, Osmanlılar birçok kilise ve manastır vakıflarına genellikle dokunmamış ve özellikle kilise feodalizmi yer yer devam etmişti. Ayrıca Bosna, Sırbistan, Makedonya, Macaristan ve Trabzon gibi bölgelerde, yerel hıristiyan beyler timar sistemine dahil edilerek, hıristiyan sipahiler halinde varlıklarını sürdürme olanakları kendilerine verilmiştir.

Hemen işaret etmeliyiz ki, bu dağılış, kuruluşundan itibaren, devletin; devrin teknolojik şartları, fetih politikaları ve bazı sosyal gerçeklerden dolayı (Bazı yerlerde aşiret bağlarının kuvvetli oluşu ve ben-

zeri gibi durumlar) egemen olduğu topraklar üzerinde kademeli bir otorite kurma politikası izlediğini göstermektedir. Bir kısım toprakları doğrudan doğruya merkezin sıkı denetimi altında tutma gayreti içinde bulunurken, yukarıda görüldüğü üzere, sâlyâneli eyâletlerde, hükümet adı verilen veya ocaklık olarak tasarruf edilen sancaklarda desantralizasyona uyan bir idarî düzen uygulamıştır. Başka bir deyişle bölgesel güçlere yaşamlarını kolayca sürdürebilecek imkânlar vererek, bunlara dayalı bir toprak politikası uygulaması yolunu seçmiştir. Bununla da yetinmeyen iktidar, desantralizasyonu teşvik tedbirleri niteliğinde olabilen takbikatla buralara idarî, malî, askerî alanlarda merkezî-mutlak devlet düzenlemesine tam karşın ayrıcalıklar tanımıştı. Gerçi buralardaki kadılar her ne kadar merkezden atanıyorlarsa da örf tâ'ifesi –kadı fonksiyonel ilişkilerinin “timar rejimi”nin uygulandığı, klâsik idare bölgelerinde olduğu kadar asıl amacı (Merkeziyetçi-mutlak pâdişâh otoritesi) gerçekleştirebilecek amaca yönelik biçimde olamayacağı açıktır. Üstelik timar rejiminin uygulandığı topraklarda da sanıldığı kadar sıkı bir merkezçilik uygulaması yoktu.

İdarî yapı gösteriyor ki, egemenlik altında bulunan toprakların büyük bir kısmı, hükümdarın doğrudan doğruya mutlak otoritesi altında, mirî arazidir. Buralarda imparatorluğun temel kurumlarından biri timar sistemi denen bir toprak rejimi uygulanıyordu. Eyâlet idaresine de esas olan bu sistem, devletin ziraî – içtimâî politikası ve bilhassa askerî düzeni ile vergi sistemi bakımından da büyük bir önemi haizdir.

Timar geniş manada muayyen bir yere ait vergi gelirlerinden bir kısmının hükümdar tarafından “havale” suretiyle bir şahsa tahsis ve tevcihi demektir. Bir takım görevler karşılığı idarecilere ve sipahilere sınırı belli bir toprak parçasının tevcihi olan bu sistemde devlet gelirlerinin tahsilini garanti altına alabilmek için o yer ve halkı üzerinde bir takım selâhiyetler bağışlamış olduğu dikkati çekmektedir. Devletin çöküş dönemi başladığında desantralizasyonu hızlandıran nedenlerden biri olacak olan bu bağışlanmış selâhiyetlere aşağıda değineceğiz. Şöyle ki; devlet timar sistemine bağlı yerlerde de, toprağın rakabesini, yani, yüksek mülkiyet hakkını elinde tutmasına rağmen, toprak üzerinde sipahinin de kanun ve teamüllerle yerleşmiş bir takım haklarının varlığını kabul etmiştir.

Gerçekten de bu kaideleri ekseriya devlet kendi gayeleri için koymuş ve sipahinin hakları hükümdarın beratı ile tessüs etmiştir.

Bununla beraber bu haklar bir defa yerleştikten sonra hükümdarın keyif ve arzusu değil, bir takım objektif kanun ve nizâmlar hâkim olmuştur. Örneğin sipahinin ve reâyânın toprak üzerindeki hakları ancak kanunun saydığı şartlar yerine getirilmemesi halinde düşmekte ve bunu da kanunlara göre kadı kararlaştırmakta idi. Osmanlı toprak rejimini gerçek yönleri ile bize yansıtan XV. yüzyıl tahrir defterlerindeki kayıtlar göstermektedir ki, “timar rejimi” toprak üzerinde üç kademeli bir tasarruf ve mülkiyet sistemi ortaya çıkarmıştır.

Toprağı fiilen tasarruf eden, onu işleyen reâyâ faydalanma hakkına sahipti. Burada üzerinde önemle durulması gereken bir sorun ile karşı karşıyayız. Bu da tasarrufun hukukî şeklidir. Sipahi, reâyâdan kanunun koyduğu hususların tatbikini isteyebilirdi. Toprağın maliki olan devletin bundan doğan haklarını temsile memur sipahî toprağı bizzat işlemek, istifade etmek ve istediği gibi başkasına vermek hakkına sahip değildir. Sipahi toprak tasarrufuna ait kanun ve nizâmların tatbikine nezaret eden kişidir. Reâyânın vermekle mükellef olduğu muayyen vergileri toplar. Ayrıca sipahi toprak ve reâyâ üzerinde kanunun tayin ettiği bazı müdahaleye izinli kılınmıştır. Bu, kanunun tayin ettiği bir takım icra yetkilerinden ibarettir. Sipahinin reâyâyâ ait toprak üzerinde doğrudan doğruya bir tasarrufa hakkı yoktur. Sipahinin kendi tasarrufuna bırakılmış bir hassa çiftliği bağı ve bahçesi vardır. Bunlar üzerindeki tasarruf hakkı da o yerde timar sahibi kaldığı zaman zarfında devam etmektedir. Nihayet timar üzerinde sipahinin oğluna intikal hakkının tanındığını da ilâve edersek onun toprak tasarrufu kademelerinde devlet ile reâyâ arasındaki yeri yeter derecede aydınlığa kavuşmuştur kanısındayız.

İşte timar sisteminin iyi işlediği dönemlerde sipahiler toprak üzerinde Batı ortaçağındaki feodal senyörün haklarını ele geçirememişlerse de XVII. yüzyıldan itibaren toprak devlet kontrolünden çıkacak, hukuken olması bile fiilen beylerin ve âyanların malikâneleri durumuna gelecektir. Başka bir deyişle yukarıda izâha çalıştığımız, esasen bünyede yaşamakta olan desantralizasyon unsurları sayesinde, toprak tasarrufu kademelerinde reâyâ ile devlet arasındaki sınıf, Batı Ortaçağında olduğu gibi toprağın hakiki sahibi durumuna yükselecektir.

Öte yandan bu uygulama alanlarında sipahiye maddî yönden güçlü kılınabilecek ve onu ekonomik bağımsızlığa götürebilecek imkânlar

adeta devlet tarafından istenerek veya istenmeyerek verilmiş gibi görünmektedir. Tımar erlerine tahsis olunan vergilerin başlıcası toprak mahsullerinden alınandı. Ziraî ekonomiye dayanan Osmanlı imparatorluğunda en büyük vergi kaynağı olan ve âşâr denilen bu vergi her çeşit mahsulden alınan aynı bir vergi idi. Hıristiyan reâyâ da bu vergiyi aynı isim altında ve aynı oranda vermekte idi. Bundan başka sipahilerin aldıkları râiyyet rüsumu adı ile bilinen şahsî vergiler ise ikinci kategoriye teşkil etmekteydi. Bunların en önemlisi resm-i çift idi. Yani râiyyetin tasarrufu altındaki araziye ve medenî haline göre şahıslardan çeşitli oranlarda alınan bir vergi teşkil ediyordu. Ayrıca defterlerde tımar sahibi üzerine işlenen ikinci kalem resimler bâdihavâ yahut niyâbet adı altında toplanmakta idi. Bu resimler cerîme hariç tamamıyla tımar sahibi tarafından toplanıyordu. Cerîmeler ise, ceza kanunnamesine göre kadı hükmü kesinleştikten sonra alınmakta, yarısı sancakbeyine yarısı ise tımar sahibine verilmekte idi.

Tımar rejiminin uygulandığı kesimlerde merkez ile reâyâ arasında desantralizasyonu güçlendirmekte devam eden bir diğer toprak tipi de mevcuttu. Bu da mirî arazi yanındaki mülk ve vakıf toprakları idi. Bilindiği üzere Osmanlı hükümdarları yararlıklarından dolayı bazı kimselere dirlik olarak tasarruf ettikleri yerleri temlik ediyorlardı. Bu halde kendisine mülk olarak tahsis edilen arazinin sahibi orasını dilerse satabilir dilerse vakfedebilirdi. Buranın şer'î ve örfî vergilerini de, divanî adı verilen devlet payını verdikten sonra kendisi toplar ve kullanırdı.

Mirî araziden temlikler yolu ile özel mülklerin ortaya çıkışının, Osmanlı imparatorluğunun kuruluş devirlerine ve hatta daha öncesine giden bir geçmişi vardır. Örneğin Başbakanlık arşivindeki 544 nolu Bolu evkaf defterinde ilk Osmanlı hükümdarlarının silâh arkadaşlarına verdikleri mülklere ait kayıtlar bulunmaktadır. Bundan başka 1049 numaralı Bursa evkaf defterinde Osman ve Orhan gazilerin ahî, şeyh derviş v.b. gibi kimselere temlik ettikleri arazilerin kayıtları mevcuttur. Böylece hükümdar temlikleri ve mülk araziye vakfetmek yolu ile zamanla gittikçe daha büyük bir toprak sahası, devletin doğrudan doğruya denetiminden çıkmış ve muayyen vergilerden kurtularak, tımar toprağı olmaktan ayrılmıştır. II. Mehmed'in yirmi bine yakın köy ve çiftliğin vakıf ve mülk sıfatını kaldı-

arak timara verdiğine dair kayıtlar, bu uygulamanın tatbikattaki durumuna iyi bir örnektir.

Bunun yanı sıra Orta Anadolu'nun bir kısmında ve Sivas-Amasya bölgesinde tamamiyle hususi bir toprak rejimi uygulaması görünüyordu. Osmanlı fethinden önce bu bölgede büyük miktarda müslüman toprak ağaları meydana çıkmıştı. Bunlar toprağın hakiki mülkiyetine sahip olarak, köylülerin yetiştirdikleri mahsulden kira karşılığı muayyen bir hisse almakta idiler. Osmanlı devleti bu mülk toprakları da siyasî düşüncelerle ilga edemediğinden bunlar bağımsız durumlarını korumağa devam etmişlerdir.

Ancak tımar rejiminin uygulandığı alanlarda mevcut bu çeşit toprağı işleyen köylüden, devlet ayrıca bir mahsul vergisi ve örfî resimleri almakta ve bunu timara tahsis etmekte devam etmiştir. Mülk sahiplerinin aldığı, malikâne, devletin aldığı ise divanî adı ile anıldığından bu usule de divânî-malikâne usulü denmiştir. Burada da devlet toprak ve râiyyet üzerinde mahallî hakimiyet ve kontrole izin vermemek ve onun yerine devlet kontrolünü kurmak istemekten geri kalmamış görünmektedir. Yani devlet buralarda mirî hakları kendi prensiplerine uydurmak istemiştir denilebilir. Şöyle ki, mülk ve bu mülklerde tesis olunan vakıfların aldıkları hisseler karşılığı hükümdarın ordusuna eşkinci göndermeleri mecburiyeti konmuş, bu suretle eski mülkler eşkincili mülkler haline getirilmeğe çalışılmıştır.

Mülk toprakları genellikle bilahare vakıf araziye dönüşmüştür. Cami, mescit, tekke, zaviye ve imarethane gibi sosyal hizmetler gören kurumlara gelir sağlamak gayesi ile toprak ve diğer gayri menkul gelirlerin buralara tahsisi yolu ile teşekkül eden vakıf-emlak giderek Osmanlı arazisinin genel toplamı içinde önemli sayılabilecek bir yer tutmuştu. Örneğin Kanunî devrinde Ankara sancağında 741 köyden 148'i, Bursa'da 1966 köyden 477'isi, Kütahya'da 1071 köyden 166'sı, Afyon'da 629 köyden 118'i vakıf köyü idiler. Karaman eyâletinde vergi gelirlerinin % 16'sı vakıflara ait olup devlet hazînesine girmemekte olduğunu da ilave edersek uygulamanın nasıl desantralizasyona dönük çalıştığı daha rahat anlaşılabilir.

Tımar rejiminin tatbik edildiği sahalardaki bu toprak dağılışı yanı sıra zaviyelerde de değişik bir idarî ünite ile karşı karşıyayız. Bir takım kamu hizmetlerini yerine getirmek üzere vakıf müessesesinden istifade edilerek kurulmuş zaviyelerin Osmanlı devletinin doğu-

şunda ve ilk yarısında mühim bir rol oynadıkları aşikârdır. Başlangıçta Osmanlı hükümdarları fethedilen yerleri emniyet altına almak gerekçesi ile bu oldukça bağımsız yerleşme teşebbüslerini teşvik etmişlerdir. Bunun için hükümdarın, dinî sıfatı (şeyh, fakih, derviş) haiz kimselere zaviye kurması için bir yeri vakıf ve mülk olarak bağışlaması ile idarî sistemde yeni bir uygulama başlamıştı. Çünkü zaviyeler ve toprakları, subaşı ve timar eri gibi mahalli askerî-idarî şahısların denetiminden masun tutulmuştu. Ayrıca bir takım vergi muafiyetlerinden de yararlanmakta idiler. Bu ayrıcalıklı durumları nedeniyle zaviyeler çok defa yeni unsurların gelip katılmaları ile kalabalıklaşmış ve yeni köylerin nüvesi haline gelmişti. Batı Anadolu'da ve Trakya'da yer adları üzerinde yapılan incelemeler buralarda XIV. yüzyılda kurulmuş Türk köylerinin önemli bir kısmının şeyh, fakih unvanına sahip kimselerin adlarını taşıdığını göstermektedir.

Öte taraftan zaviye şeyhinin aynı zamanda şeyhlikle birlikte bir takım kamu hizmetleri de yüklenmesi dikkatî değerlidir. Ancak bu hizmetler dinî hizmetlerle ilgili idi. Şeyh genel teamüllere göre veya beratta yazıldığı şekilde zaviyeyi idare etmekte idi. Hukuken zaviyenin ve vakfın mütevellisi, bir nevi mes'ul başkanı olan şeyhin başlıca görevi vakfın geliri ile zaviyeyi işler halde tutmaktı. Zaviyedeki diğer hizmet sahiplerine maaşlarını ödeyen şeyhin, kendisi de bu gelirden müteveli sıfatı ile maaş almaktaydı. Bu zaviyeler genellikle evlatlık vakfı yolu ile kurulmuş olduklarından, mütevellilik zaviye vakfını alanın soyunda oğuldan oğula ve diğer akraba arasında intikal etmekteydi. Zaviye vakıfları da avâz-ı divaniyye ve rüsum-ı örfiyye adları altında toplanan fevkalade vergilerle, şeriat dışında alınan vergilerden genellikle uzak tutulmuştu. Ekseriya öşür geliri bir timar sipahisine ödenir, varsa hıristiyanlardan alınan cizye hükümdar adına haraççılar tarafından toplanırdı. Zaviyenin idaresine subaşı ve diğer askerî -idarî amirler karışmazdı. Bu itibarla idarî ve malî bağımsızlığa sahip bir idare ünitesi olmuşlardı. Diğer yandan şeyhlerin ve dervişlerin dinî liderler olmalarından dolayı halk üzerinde ayrı bir nüfuzları da vardı. Hatta bazen örf tâ'ifesinden daha çok tesirli olabiliyorlardı.

Ayrıca şehzâde sancaklarında yine özel bir durumla karşı karşıyayız. Nitekim elimizdeki belgeler, şehzadelerin buldukları sancakların bağımsız yöneticileri olduklarını ortaya koymaktadırlar. Bilindiği

üzere, yetişkin şehzâdeler Anadolu'da sancakbeyliğine tayin edilmekte ve bunlar buralarda, müstakbel bir pâdişâh sıfatı ile devlet idaresi için staj görmekte idiler. Muayyen hâslara da sahip bu şehzâdelerin, maiyyetlerinde, divan-ı hümâyûndaki vazife sahipleri gibi, divan heyeti ve pâdişâh maiyyeti gibi lalaları, kapı halkı v.b. vardı. İsimleri ile tuğra çeken, hükümler yazan şehzâdeler, kendi idareleri altındaki bölgelerde bir hükümdar gibi hüküm sürmekte idiler. Bunların merkez ile ilişkileri, bağımsız irade ile yaptıkları, tayinleri ve verdikleri dirlikleri devlet merkezine bildirmekten ibaretti. Hatta içlerinde, II. Mehmed gibi adına para bastıran da vardı. Burada bu hususlara dair bir iki örnek vermekle yetinmek istiyoruz. Örneğin, yukarıda söylediklerimizi doğrulamak bakımından, elimizde bulunan pek çok belgeden birini buraya alıyoruz:

“Karaman Beylerbeyisine hüküm ki

Ferzend-i ercümend-i erşed-i es'ad oğlum Selim canibinden bâzı kimselere iptidadan dirlik ve terakki tevcih olmağışün vârid olan hüküm mucibince timar ve terakki tevcih olunduktan sonra hükümleri südde-i saâdetime gönderilmesin emir buyurdum ki. . . .” Ayrıca elimizde şehzâdelerinin tuğralarını çekerek, hükümler yazdıklarına dair pek çok örnekler mevcuttur. Örneğin, bu arada I. Bayezid'in Şehzadeleri İsa ve Musa'ya ait tuğralı hükümleri sayabiliriz.

§ 3. Malî usuller

Timar sistemi ile sıkı ilişki halinde olan Osmanlı maliyesinde, önceki İslâm devletlerinde olduğu gibi devlet gelirlerinin merkezî bir yerde toplanıp ordan sarfı usulu yanında geniş ölçüde uygulanan bir havale sistemi tatbikatı vardı. Çünkü o zamanki teknolojik şartlara göre tüm gelirlerin, mahsulden aynen alınan öşür vergisi gibi bir merkezde toplanması ve ordan dağıtılması masraflı, güç ve bazen imkansızdı. Böylece devlet muayyen vergilerin toplanması külfetini mahallinde bulunan maaş sahibine bırakmıştı. Bu havale sistemini yalnız tahsildeki güçlük değil para ekonomisinin yeteri ölçüde gelişmemiş olması da zorunlu kılmış görünmektedir. Gerçekten de Osmanlı sisteminde aynı vergiler önemli bir yer tutmakta idi. Bu halin desantralizasyon unsurlarından biri olarak bünyede varlığı dikkati çekmektedir. Zaten gelirlerin nasıl toplandığına dair yapılan araştırmalar da gösteriyor ki

genellikle tüm gelirin % 37'si merkeze gitmekte, üst tarafı ise sancaklarda kalmakta idi. Şimdi bu yukarıda verdiğimiz genel izahı biraz daha genişletelim.

Timar esas itibariyle vergi geliridir demiştik. Timarı yalnız arazi vergileri değil, şahsi vergiler, göçebelerin vergileri, cerimeler ve diğer cezaî vergiler de teşkil etmekte idi. Ancak para ekonomisinin az gelişmişliği dolayısı ile, Osmanlılar da, diğer bütün Yakın-Doğu devletleri gibi bir takım sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Ortaçağda altın ve daha önemlisi gümüş, para sisteminin temeli idi. Bu madenlerin az bulunur oluşu, devleti, büyük teşebbüslerin finansmanında, özellikle devamlı bir orduyu teşekkül ettirmekte zor durumda bırakıyordu. Böyle bir ekonomiye dayanan devlet sisteminde, vergi yükümlülerinin yukarıda saydığımız vergilerini peşin ve nakden ödemelerinin olanağı yoktu. O sebepten aynı olarak üretimin bir kısmını vermek sureti ile ödüyorlardı. Devletin, devrin teknolojik şartlarına göre, bu aynı vergileri toplaması, paraya çevirip, merkeze aktarması mümkün değildi. Şöyle ki, sosyal sistemde kaynakların kullanılma biçimini, sosyal örgütlemeyi etkileyen başlıca unsur teknolojidir. Nitekim Osmanlı imparatorluğunda da böyle olmuştur. Zira Osmanlı ulaşım teknolojisinde kara ulaşımı deve, at ve katırdan teşkil edilen kervanlara dayanıyordu. Hiç şüphesiz kervana dayanan ulaştırma teknolojisi, arabaya dayanan ulaşım teknolojisine göre daha gerideki bir aşamayı teşkil etmektedir. Kervanda ise bir deveye sıcak havalarda uzun yolda 200 kg. kısa yolda 300 kg. yüklenebiliyordu. Kervanın hızı ortalama saatte 3-3,5 km. idi. Uzun yolda kervan günde 7 saat, kısa yolda ise 7-14 saat arasında seyahat edebiliyordu. Diğer yandan atlı kervanlar daha hızlı olmalarına rağmen taşıma güçleri azdı. Böyle bir teknolojik düzeyde nakliyat oldukça pahalı bir iş olmaktadır. Örneğin 1577 yılında askeri gaye ile Diyarbekir'den Van'a gönderilen 100.000 kile hububatın her kilesi için 15 akça nakliye ücreti ödenmiştir. Oysa bu sırada Diyarbekir'de buğdayın kilesi 12 akçaya satılmakta idi. Bu teknolojik zaruretler dolayısı ile, merkezî kontrolün çok sınırlı olacağı da pek tabii görünmektedir. İşte bütün bu nedenlerle timar sistemi önemli bir malî çözüm ifade ediyordu. Ayrıca bir görev karşılığında kendine tahsis edilen vergi kaynağını elinde bulunduran timar sahibinin, normal olarak bu kaynağın ıslahı ve inkişafını gözetmesi kendi çıkarı gereği idi. Bu nedenle reâyâyı korumak ve ona bir takım hizmetler götürmek zorunda kalması, sistemin taşıdığı ana özelliklerdendi.

Bu şekilde amme hizmetleri ile vergi yükümlülüğü birbirini destekliyen mekanizmalar halinde ahenkleşmiş oluyordu.

Mali usullerdeki desantralizasyonun varlığı açısından, burada bizi asıl ilgilendiren konu, timar sahiplerinin (Sadrazamdan en küçük sipahiye kadar), sahib-i arz, sahib-i râiyyet adı ile vergi gelirlerini topladıkları ve tasarrufları altında bulundurdıkları bölgelerde, ne dereceye kadar merkezî mutlak otoritenin temsilcisi olabildikleri ve reâyânın hangi ölçüde hükümdara doğrudan arzda bulunabilme olanağını kullanabildiğidir. Kanımızca devrin teknolojik şartları nedeni ile, Osmanlı devleti reâyâ denilen üretici tabakası ile merkezî otorite arasında yer alan bu yönetici kadroya bir ölçüde tasarruf yetkisi tanımak zorunda kalmıştır. Bu tanınan yetki, devletin karşı karşıya kaldığı şartların yarattığı ortama göre bazen daraltılmış bazen de genişletilmişti. XVII. yüzyıldan itibaren de, daima bölgesel güçlerin lehine gelişen yeni bir durumun yaratılmasına sebep olmuştu. Bu hal şu nedenlerden ileri geliyordu:

1 — Yüksek devlet görevlileri, kendilerine hâs olarak tahsis edilen bölgelere gitmiyorlar, oralarda vergileri toplamak ve reâyânın güvenini temin üzere voyvoda adı verilen adamlarını gönderme yolunu izliyorlardı. Voyvodalar ise, çoğu kez vergi toplama işini iltizam yolu ile mültezimlere bırakıyor, bazen de ayrıca subaşılar tayin ederek, bu yolla genel güvenlik hizmetlerini yerine getirmeğe çalışıyorlardı. Bu şekilde pâdişâhı ile reâyâ arasındaki görevliler zinciri uzadıkça, mutlak otoritenin tesisinde, ister istemez teorideki katılıktan uzaklaşmış oluyordu. Örneğin, XVI. yüzyılda Ankara sancağının güneyindeki yörük yurdu, Büyük ve Küçük Haymana'lar, çoğunlukla sadrazamlara hâs olarak verilmekte idi. Buralarını, 1607 yılına kadar Devran Ağa adında bir sadrazam çavuşu yönetti. Büyük ve Küçük Haymana'ların öşr gelirlerinin toplanması işi de bu voyvoda tarafından iltizam usulü ile mültezimlere verilmişti. Yani pratikte bu bölgede oturan reâyâ, doğrudan doğruya mültezimlerle karşı karşıya idi. İleride açıklanacağı üzere, devlete ödediğini çıkarmağa ve bu yoldan kâr elde etmeğe çalışan bir ticaret adamı durumunda bulunan mültezimlerle mültezimler ile voyvodalar, sadrazam hâslarının yönetici durumunda idiler. Bu durumda, reâyânın pâdişâhla ilişki kurabilmesi, belli bir yönetim zincirinin halkalarını sırasıyla atlaması ile mümkün olabilmekte idi.

2 — Bu hâslar ve zeametler, XVII. yüzyılın başlarından itibaren “ber vech-i arpalık” verilmeğe başlanmıştı. Arpalık usulü ile tevcih,

muayyen bir görev karşılığı, geçimini sağlamak gayesi ile görev mahallinin dışında bir yerin gelirinin, bir devlet hizmetlisine tahsis edilmesi demektir. Bu tarz uygulamanın başlaması ise yukarıda değindiğimiz hususun daha da yaygınlaşarak genelleşmesine sebep olmuş idi. Vezirler, paşalarla birlikte, sancakbeyleri ve hatta Dergah-ı âlî çavuşları, müteferrikalar v.b. "arpalık" üzere timar tasarruf ederek, tasarrufları altındaki yerleri, kendi namlarına, başkalarının uhdesinde bıraktılar. XVII. yüzyıla ait sicillerde buna dair pek çok örnekler bulunmaktadır. Örneğin, bu tarihlerde Ankara sancakbeyliğine Mustafa Paşa "ber vech-i arpalık" tasarruf etmek suretiyle getirilmiş ve kendisi hiç bir zaman sancakta bulunmamıştı. Sancağın güveninin sağlanması ve kendi adına tahsil edilen vergilerin toplanması işi, voyvodaların aracılığı ile yürütülmüştü.

3 — Ulaştırma imkânlarının sınırlı olmasının ve bürokratik muâmelatın kontrolünün güçlüklerinin yarattığı bir takım yolsuzluklar da, zaman zaman reâyâ ile pâdişâh arasına, merkezî otoritenin ve yüksek pâdişâh adaletinin zedelenmesine sebep olabilecek kimselerin girmesi sonucunu doğuruyordu. Bilindiği gibi timarlar, beylerbeyinden alınan tezkere üzerine merkezden verilen berat ile tasarruf edilmekte idi. Ancak Dergah-ı âlî çavuşları, kapıcılar, sipahiler ve yeniçeriler kanunları gereğince timara çıktıklarında bunlara timar tevcihi doğrudan doğruya merkezden yapılmakta idi. Bunun yanında sefer sıralarında, serdarlar, sefer bölgelerinde pâdişâh adına tasarrufta bulunma yetkisine sahip olduklarından, her türlü mansıba azl ve nasb işlemi yapabiliyorlardı. Bu duruma göre, bir anda pâdişâh, serdar ve beylerbeyi gibi üç ayrı makam, çoğu kez birbirinden habersiz bu işlemleri sürdürdüklerinden zaman zaman karışıklıklar çıkması olanağı yaratılmış oluyordu. Özellikle sefer zamanlarında bu had safhaya ulaşabiliyordu. Buna bir de kişilerin suistimmalleri eklenince, sistemin işlemesindeki aksaklıklar açıklığa kavuşmaktadır. Bu söylediklerimize delil teşkil edebilecek çok sayıda belge bulunabilir. Bir örnek olmak üzere aşağıda sözünü edeceğimiz iki belge, bu hususta bir fikir verecektir kanısındayız:

Evâhir-i C. Evvel 1002 (Şubat ortaları 1594) tarihli fermanla anlatıldığına göre Dergah-ı Âlî çavuşbaşı Süleyman ile Mehmed Çavuş şöyle şikayette bulunmaktadırlar: Ankara sancağında 40.000 akça zeamete sahip olan Ahmed Çavuş ölünce, bu zeamet 25.000

akçası, Süleyman Çavuş'a, 15.000 akçası da Mehmed Çavuş'a, Divan-ı hümayûn tarafından verilmiştir. Ancak ölen Ahmed Çavuş'un oğlu Mustafa Çavuş, babası ölünce onun beratı ile Anadolu beylerbeyine gidip, daha önce tarihli bir tezkire ile bu zeameti kendine, oğullarına ve adamlarına tevcih ettirmiştir. Bu meselenin halledilmesi için, Divân-ı hümayûn'da, serdâr huzurunda mürafaa olunmuş, ancak ondan sonra neticelenebilmiştir. Bu olaya reâyâ açısından baktığımızda, uzun bir süre, ahalinin kime tâbi olduğunun, vergilerini kime ödeyeceğinin belirsiz kaldığı açıkça anlaşılmaktadır.

Evâsıt-ı Safer 1014 (1605 Haziran sonları) tarihli fermanın öğrendiklerimiz ise daha ilginçtir. Ankara'nın Çubuk timar nahiyesinde Mekki adlı köyde ve civarında 21.490 akçalık zeamete mutasarrıf olan Mehmed Çavuş adlı biri, sefere katılmadığı için timarı elinden almış ve bu gelirler, müteferrikalardan Mehmed adlı birine verilmiştir. Fakat ondan önce, yine Mehmed adlı biri, sahte bir beratla buraları tasarruf etmeğe başlamıştır. Müteferrika Mehmed; Nişancı dairesinde, Divân-ı hümayûn'da şikayette bulunup, Mehmed Çavuş'un beratının sahteliğini ispata çalışırken, bu kez adı geçen Mehmed, gizlice Serdâr ve Vezir-i azam Ali Paşa'dan mukarrer-nâme almasını başarmıştır. Müteferrika Mehmed'in durumu aydınlığa kavuşturması iki yıldan fazla sürmüştür. Burada da bizim için önemli olan, bu arada anlaşmazlıkların çözülmesi ile geçen süredir. Reâyâ burada kime karşı sorumludur. Kime tâbi olacaktır. Gerçi herhangi bir şikayetinin ve meselesinin halledilmesi için, teorik olarak doğrudan doğruya pâdişâha arzda bulunabilme hakkına sahiptir. Ama bu uygulamada kolayca başvurulabilen bir yol olmasa gerektir. Çünkü, ilkin devrin teknolojik şartları buna imkân vermemektedir. Bir deve kervanının ortalama hızının saate 3-3,5 km. olduğu, at'ın bundan daha hızlı fakat, daha pahalı olduğu düşünülürse, imparatorluğun herhangi bir yerinden, İstanbul'a gidilmesinin pek kolay olmayacağı anlaşılabilecektir. Siciller üzerinde yaptığımız araştırmalar da bunu doğrulamaktadır. Nitekim İstanbul'a nisbeten yakın Ankara sancağında sicillere kaydedilmiş fermanların, İstanbul'dan çıkış tarihleri ile, Ankara'da mahkemeye geliş tarihleri arasında en az bir aylık zaman geçmiş bulunduğu görülmektedir. Bu durumda, reâyâ ister istemez mahallî yöneticilerle karşı karşıya kalacak, örneğin kanunnâmelerde, aynı mahsul vergilerinin en yakın pazara götürülmesi öngörüldüğü halde, en azından bu hususta sipahinin isteğine uyacak, sancakbeyi ve beylerbeyi gibi,

çok daha fazla yetki taşıyan görevlilerin usulsüzlüklerine dayanılmaz hale gelmeden ses çıkaramayacaktır. Genel hatları ile verdiğimiz bu bilgileri göz önünde bulundurarak timar rejimine, devrin şartlarının yarattığı desantralizasyonu gerektiren bir ekonomik sistem olduğu kadar, bölgesel güçlere ağırlık veren, onlara ister istemez devletçe bazı yetkilerin devredilmesine sebep olan bir yönetim sistemidir demek yanlış olmayacaktır sanırız.

§ 4. İltizam usulü (mukataalar) ve malî malikâne sistemi

Karşılaştığı malî ihtiyaçlar bakımından, benzeri ekonomik koşullar içindeki bütün devletlerde, değişik şekillerde uygulanmış olan iltizam usulü, Osmanlı imparatorluğunda da kuruluş yıllarından itibaren görülmüş ve timar rejimi ile bir bütününü tamamlayan unsur olarak varolmuştur. XVI. yüzyılın ortalarına doğru, iltizam usulü, para ekonomisinin gittikçe değer kazanması sonucunda, timar rejimini de içine alarak oldukça yaygın bir duruma gelmiştir. Önceleri ticaret maddelerine konan resimler ve pâdişâh hâslarının gelirleri, hâsılatı nakit olarak temin etmek amacı ile iltizama verilirken, sonraları bütün dirlik sahipleri, tasarrufu altındaki gelir kaynaklarını iltizama vermeğe başlamışlardır. İltizam usulü, bir gelir kaynağının (maden ocağı, tuzla, darphâne. gümrük, ispence, dalyan v.b.) yıllık gelirinin asgarî değeri genellikle maliye tarafından tespit edilmiş hazîne defterlerinde yer alan mukataaların, muayyen bir yıl için temin edebileceği azamî kıymeti de düşünülerek, arttırma usulü ile ve peşin belli bir meblâğ alınarak mültezimlere bırakılması demektir. Mültezimler arttırma konusu olan mukataayı getireceği gelir, sebep olacağı masraf ve bırakacağı kâr hakkındaki tahminlere göre kıymetlendirdikten sonra, devlete yıllık olarak ödemeyi kabul edebilecekleri miktara dair tekliflerini yaparlardı. Hazîne, bunlar arasında, en yüksek teklifi yapan mültezime, tahvil adı verilen ve genellikle, 3, 6, 9 yıl arasında değişen bir devre için, o mukataayı vergilendirme hakkını devrederdi. Bu süre içinde mültezim, devletin sağladığı malî, idarî ve adlî kolaylıklardan faydalananak kanunların çizdiği sınırlar içinde, tam bir müteşebbis gibi hareket eder, arttırmada saptanan miktarı hazîneye ödedikten sonra, kalan kısmını kendi şahsî ve meşrû kârı olarak kazanırdı. Mukataanın önemine göre mültezim bir şahıs olabileceği gibi, bir ortaklık ta olabilmekte, ya da bir kaç mukataa topluca bir mültezime verilebilmekte idi. Burada, yukarıda genel hatları ile anlatmağa çalıştığımız bu

uygulamayı, belgelerden örneklerle açıklamak yerinde olacaktır. Çarşı ve pazarlardaki işlemlerde kanun ve şer' e aykırı davranışlarda bulunanlardan, yani verilen narhtan fazla fiyata satan, kanunlarda belirtilen ve esnaf arasında sürüp gelen geleneklere aykırı nitelikte üretimde bulunan üreticilerden alınan cerimelere, çarşı ve pazara gelen ve perâkende olarak satılan maddelerden alınan vergilere ihtisab rûsumu denirdi. Bu rûsumu alan muhtesib idi. Mühtesiblik Osmanlılarda ya eminlik, ya da mültezimlik yolu ile görülmüştür. Yani devlet ya kapıkullarından birini bu iş için görevlendirmiş, ya da bu görevi, dolayısı ile verginin toplanmasını belli bir para almak suretiyle bir şahsa bırakmıştır. Bir üçüncü şekilde emin-i mültezimlikdir. Emin-i mültezim, bir mukataayı, eminlik uhdesinde kalmak üzere, başlangıçta toptan bir ödemede bulunmak suretiyle iltizama alan kimse idi. Bu durumda, devlete peşin para ödediği için tayin edilen eminlik ücretini, muhasebesi görülürken mahsuben almaktadır. İşte imparatorluk dahilinde ihtisab mukataası, büyük meblağlar getirdiğinden genellikle iltizama verilmek suretiyle işletilme yoluna gidilmiştir. Örneğin Konya şeriyeye sicillerindeki Şubat sonları 1563 tarihli bir kayıttan, Konya ihtisab mukataasının artırma ile iltizama verildiğini ve daha fazla para veren Pirgayib'in eski mültezim Seydi b. Ali'den görevi devraldığını öğreniyoruz. Ertesi yıl, yani 1564'de mukataa, Mustafa Bey adlı bir kapıkuluna verilmiştir. 2 Ekim 1571 tarihli bir sicilden de anlaşıldığına göre, o tarihte ihtisab mukataası, beylerbeyi kethüdası tarafından İbrahim Çavuş b. İsmail'e, yıllığı 60.000 akçadan iltizam edilmiştir. 28 Eylül 1583 tarihili bir muhtesiblik beratından da öğrendiğimize göre, Ankara ihtisab ve odun mukataası, 11 Eylül 1580 tarihinden itibaren üç yıllığına 380, 000 akçaya Mehmed b. Hacı Mahmud'a verilmiştir. Bu örnekler mültezimin bazen bir şahıs olabildiğine dairdir ki bunları çoğaltmak mümkündür. Bir diğer örnekte ise aşağıda görüleceği üzere daha karışık bir görünümle karşı karşıyayız. Şöyle ki, yeniçerilerin et ihtiyacını karşılamak düşüncesiyle, ipek, sof, ve sahtiyan gibi büyük ölçüde ticareti yapılan maddelerden % 1 oranında zarar-ı kassabiye adı ile alınan bir vergi mevcuttu. Ankara, Çankırı, Tosya, Kastamonu, Sivrihisar, Kalecik ve Koçhisar ile çevrelerinde işlenen ve satılan soflardan alınan zarar-ı kassabiye vergisi mukaatası, 1 Safer 1008 (23 Ağustos 1599) tarihinden itibaren yılda 400.000 akçadan üç yıllığına 1.200.000 akçaya İstanbul'da Balat sakinlerinden Yahudi Aslan tarafından iltizama alınmıştı. Bilahare

belgeden anladığımızı göre yeni mültezim Yahudi Aslan, Yasef veled Abraham'ı tahvil sonuna kadar kâr ve zararı müştereken karşılamak üzere mukataaya ortak etmiştir. Bu sicil kayıtlarından, Aslan'ın İstanbul'da kaldığı ve mukataayı Yasef'in yönettiği anlaşılmaktadır. Yasef'in 1008 Ağustosundan 1009 Ağustosuna kadar mukataa müddetinin ilk yılında Çankırı, Sivrihisar, Tosya, Kalecik ve Koçhisar kasabalarında vergi toplama hakkını, 100.000 akçaya Yahudi Bayram'a bıraktığı da belgelerin verdiği bilgiler arasındadır. Bu mukataanın, 10 Ağustos 1602 (21 Safer 1011) tarihinden itibaren iki tahvil müddetine, yani altı yıllığına, 2.500.000 akçaya bu kez Kassablar kethüdası Mehmed'e iltizama verilmiş olduğunu görüyoruz. Ancak Mehmed Kethüdanın ihaneti nedeni ile idamından sonra tahvil müddeti sona ermeden tekrar iltizama verilmesi gerekmiş fakat, 21 Mart 1604 (1 Zi'l-kade 1013) tarihinden başlamak üzere mukataa, Damga ve Cendere mültezimleri tarafından iltizama alınmış ve her iki mukataa kâr ve zararı beraber karşılamak üzere birleştirilmiştir.

Yukarıda uygulaması hakkında örnekler verdiğimiz iltizam usulünün eskiden beri geçerli oluşu ve XVI. yüzyıldan itibaren gittikçe yaygınlaşması sonucu, aslında bir özel teşebbüs erbabı olan mültezimlerin, malî ve mülkî bir yönetici olarak, yönetim sisteminde yer almalarının, merkezî otorite yönünden desantralizasyona kayan bir zaaf iken, bir de malî zaruretler, mukataalarda ikinci derecede şahısları da söz sahibi yapmıştır. Örneğin, Ankara'da zarar-ı kassabiye mültezimi olan Yasef, H. 1008 yılından, H. 1009 yılının Ağustosuna kadar, mukataaya dahil Çankırı, Sivrihisar, Tosya, Kalecek, ve Koçhisar kasabalarında vergi toplama hakkını, 100.000 akçaya, Yahudi Bayram'a bırakmıştır. Aynı usulün hemen bütün mukataalarda geçerli olduğunu gösteren pek çok belgeden söz etmek mümkündür. Örneğin, 10 Zi'l-kade 988 tarihli şer'îye sicili kaydında, Bursa ihtisabına dahil arşıncılık mukataasının, ayda 4400 akçaya, bir başka şahsa devredildiğini öğreniyoruz. Yine aynı şekilde, damga mukataası ile birlikte iltizama verilmiş olan ihzariye mukataası, mültezimler tarafından, 23 Recep 991 tarihinde, ikinci bir şahsa verilmiştir. Görülüyor ki, bu sistem, aslında askerî olmayan, geleneksel devlet yönetimi kadrolarında bulunmaması gereken şahısları, yetki-lerle donatarak reâyâ üzerinde görevlendirmiştir.

İltizam usulünde kaydedilen bu genişlemenin ana faktörü, devletin artan masraflarını karşılamak üzere varolan vergi kaynaklarını, nakdi mekanizmanın içine katmak zaruretidir. Verginin tahsil, hatta tahakkuk etmesinden aylarca önce, önemi artan bir peşine yatırma zorunluluğu, artırma şartlarından biri haline gelince, esasen askeri sınıf mensuplarının elinde bulunan iltizamlara, çoğunluğu gayri müslimlerin teşkil ettiği sermaye sahibi bir zümre daha hâkim olmağa başlamıştı. Asıl hedefi, mümkün olduğu kadar yüksek kâr elde etmekten ibaret bulunan mültezimler, vergi kaynağının korunması ile ilgilenmediği için, mukataalar, ekonomiyi tahrip edici bir karakter kazanmağa başlamıştı. İşte bu yüzdendir ki, gelecek yılların malî kaynaklarını yıpranmaktan korumak, reâyânın güvenliğini sağlamak için, bazı mukataalar, kayd-ı hayat şartı ile iltizama verilmeğe başlanmıştı ki, buna malî malikâne sistemi diyoruz. Esas itibari ile, 1695'de yürürlüğe giren bu sistem, malî zaruretlerin doğurduğu bir vetirenin, XVII. yüzyılın sonlarında ulaştığı aşamada normal sayılabilecek bir sonucu olmuştur. Sistemin gayesi, sık sık değişen, zarar eden, ortadan kaybolan mültezimlerin tahrip ettiği vergi kaynaklarını koruma ve devam ettirmek idi. Malikâne sistemi, nakdi ekonominin yeni şartlara uydurulmuş şekli ile timar sisteminin bir çeşit ihyası veya diğer bir deyişle timar ile iltizam usullerinin bir bileşimi gibi düşünülebilir. Ancak, malikâne sahası içinde bulunan reâyâ da, vergi ödeme kabiliyetine az veya çok tesir etmesi muhtemel her türlü sorun ve faaliyet bakımından malikânenin tasvip ve tavassutuna kesin bir şekilde bağlı idi. Kaza organları dışında hiçbir mahallî otoritenin müdahale etme yetkisi yoktu. Malikâne sahibi bu itibarla, imparatorluğun iktisadî hayatı üzerinde fevkalade geniş yetki ve imkanlarla donatılmış bir hüviyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zamanla mukataa usulünde mültezimlerin görev ve yetkilerini ikinci şahıslara bırakma eğilimi, malikâne sisteminde de kendini gösterdi. Mukataasının yanı başında kalarak vergileri bizzat tahsil etmek üzere yaratılmış görünen malikâneci tipi, zamanla iyice belirginleşen bir şekilde İstanbul'da oturan ve malikânesini iltizamla idare ettiren bir çeşit rantier hâline girmişti. Bu husus imparatorluğun malî tarihini ilgilendirdiği kadar, sosyal ve toplumsal bakımdan da oldukça büyük önem taşımaktadır. Vergi kaynağını en iyi vergilen-

direbilecek mültezimler, genellikle mukataa mahallinde yerleşmiş, sayıları mahdut, zengin ve nüfuzlu adamlardı. İltizama aldıkları mukataayı, malikâne sahibine ait bütün hak ve yetkileri de temsilen vergilendirecekleri için, alâlade mültezimlerden çok daha geniş şekilde istismar imkanını buluyorlardı. Mâlikâne sahipleri, bu tip kimselerle mücadelelerinde çoğu kez başarılı olamıyorlardı. Nihayet zamanla bu mültezimler de a'yân hâline gelmişlerdir.

Görülüyor ki, başlangıçtan beri başvurulan bir malî usul, zamanla çok büyük idarî ve içtimaî neticeler doğurmuştur. Osmanlı imparatorluğu, teoride çok sıkı bir merkezîyetçi yönetim tarzı gösterdiği halde, kuruluşundan itibaren yönetim anlayışında ve usulünde, desantralizasyona kayan bir esnekliğe sahiptir. Bu esneklik, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, karşılaşılan yeni şartların etkisi ile, desantralizasyonu (adem-i merkezîyet'i) çok açık hâle getirmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda derebeyi olarak nitelenen güçlü a'yânların ortaya çıkışı, kanımıza göre bu açıdan incelenmelidir.

§ 5. Yönetimde a'yân ve eşrâfın rolü

Eski devirlerden itibaren bütün İslâm ve Orta-Doğu devletlerinde olduğu gibi, Osmanlılarda da toplumun bütün kesimleri ve bütün zenginlik kaynakları, hükümdarın kuvvetini korumak ve devam ettirmek ile yükümlü sayılmış ve insanlar başlıca iki sınıfa ayrılmıştı. Yukarıda Osmanlı toplumu hakkında bilgi verirken genel durumlarına değindiğimiz gibi birincisi hükümdarın otoritesini temsil eden yönetici sınıf askeriler, diğeri de reâyâ idi. Konumuz açısından burada bizi ilgilendiren, askeriler değildir. Aslında yöneticiler zincirinin gittikçe genişleyerek merkezî otoritenin reâyâ üzerindeki etkisinin azalmasına sebep olduğunu ve bu durumun XVII. yüzyıldan itibaren yeni görünen bir yönetim karakteri kazandığını, daha önce belirtmiştik. Şimdi reâyâdan olup da, mahallî yönetimde söz sahibi olan ve kuvvetini üçüncü kaynak servetten alan kimselerin yönetim alanındaki fonksiyonundan bahsedeceğiz. Böylelikle, İslâm şehirlerinde, Batılı araştırmacıların öne sürdükleri gibi, ahalinin iradesinin yönetimde hiç payı olmadığı görüşünün de pek doğru olmadığını kanıtlamak istiyoruz. Osmanlı şehirlerinde, merkezî otoritenin kuvvetle hissedildiği, merkeze çok sıkı gibi görünen kurumların varlığına rağmen, şehirli kendini ilgilendiren meselelerde toptan dikkat dışı bırakılmış değildir. Örneğin aşağıda geniş şekilde değineceğimiz a'yân ve eşrâf denilen bir gurup şehirli, şehri ilgilen-

diren her hususta söz sahibidir. En yükseğinden en küçüğüne kadar bütün görevlileri şikâyetle bulunabilmekte, gereğinde değiştirebilmektedir. Bunun dışında mahalle sakinlerinin, imam, yiğitbaşı ve mütevellileri kendilerinin seçtiğine dair pek çok belge vardır. Esnaf gurupları da, yöneticilerini, kendi aralarından seçerek kadiya onaylatmak suretiyle bir yerde hür iradelerini kullanmakta idiler.

Mahalle ileri gelenleri, esnaf guruplarının liderleri şehirlinin onayı ile yönetim görevlerini yüklenirlerken, ailelerinden getirdikleri sosyal değerleri de taşımaktadırlar. Yani zengindirler, görgülüdürler ve bu durumları ile devlet ile reâyâ arasında düzenli ilişkileri sağlarlar, özellikle merkezî otoritenin zayıfladığı zamanlarda, özerk bir yönetici durumunda gözükmekte ve bu hususiyetleri devlet tarafından da tanınmaktadır. Ayrıca şehirlerdeki imamlar, hâtibler ve şeyhler, dinî hüviyetleri ile önder durumundadırlar. Örneğin, Ankaralı Hâce Seydi b. Hacı Hasan'ın tereke kaydına göre, nakit menkul, gayr-i menkul serveti, 1. 121.309 akça idi. Yine, 17 Haziran 1599 (22 Zi'l-ka'de 1007) tarihli bir sicil kaydında, Ankara boyacıları yiğitbaşı ve kethüda seçerlerken, onların görevleri şöyle belirtilmektedir: “. eğer şâkird çıkarmaktır ve eğer sâir husustur ve hâliyâ ahâli-i mahrûse-i mezbûrenin ittifakı ile olan zulm tâifesini men ve reddir, bunun rey'-i reşîdi üzere ola”. Bilindiği üzere bu sırada Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi, Ankara ve çevresinde de çeşitli celâli gurupları saldırarak zarar ve ziyan vermektedirler. Devlet görevli asker ve yöneticileri ile bu saldırılardan reâyâyı korumak için tedbir alırken, belde sakinleri de kendi olanakları ile korunmanın yollarını aramaktadırlar. Yukarıdaki ifadeden de anlaşılıyor ki, esnaf gurupları da sıkı bir teşkilâta sahip olduklarından bu sırada önemli rol sahibi olmuşlardır. Öyle ki şehrin korunmasında, her esnaf lideri aynı zamanda bir başbuğ olarak şehirlerini korumak için görev yüklenmektedir.

İşte Osmanlı toplumunda devlet ve reâyâ arasında, hem ahalinin temsilcisi, hem de devlet emirlerinin reâyâyâ ulaşmasında ve uygulanmasında resmî görevlilerin yardımcısı olan bu guruba, incelediğimiz belgelerde eşrâf ve a'yân denmektedir. Genel anlamda şehir ileri gelenleri diye tanımlayacağımız bu gurup, zengin tüccarlardan, esnafın yaşlı ve güngörmüşlerinden (Çoğunlukla esnafa kethüda ve yiğitbaşı olanlar da bunlardır), ulemâ, imam, hâtib

gibi tanınmış din adamları ile ünlü tarikat, tekke ve zâviye şeyhlerinden oluşmuş görünmektedir. Bu yargımızı Ankara şer'îye sicillerinden çıkardığımız şahıs adları ve bunların meslekleri desteklemektedir. Örneğin, eşraf ve a'yân arasında zikredilen Hatun mahallesinde sâkin Kasım Halife b. Taceddin, Molla Ali b. Veli, Rüstem Na'âl mahallesinden fahrü'l-a'yân Muslihiddin Halife b. Hacı Davud din adamlarıdır. Bir kapıkulu askerini, çarşıdaki dükkanları basarak yağmaladığı için şikayette bulunanların temsilcileri görünen ve a'yân-ı şehr'den oldukları belgelerde belirtilen el-hâc Mahmud b. Ali, Şah Mehmed b. İbrahim, el-hâc Hasan b. Hüseyin esnaftandırlar. Ekmeğe narh verilmesini isteyen Nefs-i Ankara eşraf ve a'yânından Seyyid İbrahim b. Abdüsselâm, Seyyid Nimetullah b. Seyyid Mehmed, Seyyid Mahmud b. Seyyid İbrahim, Üstad Behram b. Abdullah, Hacı Ahmed b. Veli, Üstad Ali b. Mehmed, Hacı Hasan b. Hüseyin ve Hacı Mahmud b. İbrahim, Yusuf b. Emre adlı kimseler içinde seyyid ünvanını taşıyanların Peygamber soyundan geldikleri inancı ile devlet tarafından da itibar edildikleri ve özel giyimleri, vergiden muafiyetleri ile üstünlüğe sahip buldukları malûmdur. Üstad diye anılanların da esnafdan olacakları açıktır. İbrahim Çelebi b. Mustafa ve Ahmed Çelebi b. Ahmed, Ankara'da Zağfirancı hanını inşa ettiren Hacı İbrahim ve Hacı Edhem'in soyundan ve büyük bir tüccar ailesindendirler. İbrahim Çelebi uzun yıllar Ankara'da şehir kethüdalığı yapmıştır. 15 Ocak 1600 tarihli bir kayıtta geçen a'yân-ı vilâyetden kethüdâ-i şehr ve Hacı Satı ve sâir tüccar tâifesi ifadesi tüccarların a'yândan olduklarını açıkça göstermektedir. 10 C. Evvel 1009 tarihli bir kayıt, kahve rüsumunun toplanişı ile ilgilidir ve burada bilgisine başvurulmuş Şeyh İnaletullah Baba b. Şeyh Baba, Bayramiye tarikatının şeyhlerinden ve Hacı Bayram soyundandır. 21 C. Evvel 1010 tarihli bir başka belgede, şehir kethüdasının yanında Şah Bey ve Mehmed Bey b. Cafer gibi askerilerin de a'yân arasında anılması, şehirde oturak kapıkullarının da giderek nüfuzlu sâkinler arasına katıldıklarını göstermek bakımından çok ilginçtir.

Görülüyor ki, çeşitli zümrelere mensup yukarıda saydığımız kimseler ve benzerleri, zenginlikleri ve bilgileri ile, soylulukları ile şehrin ileri gelenlerini teşkil etmektedirler. Bunların Osmanlı şehir yönetim ve toplumundaki rollerini belgelerin ışığı altında söyle sıralamak mümkündür:

a) A'yândan biri şehir kethüdası olarak tayin edilmektedir. Şehir kethüdâsının, şehri ilgilendiren her hususta ve devletle ilişkilerde, reâyânın temsilcisi durumunda bulunduğunu görülmektedir.

b) Her mahallenin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak ve bu arada vergisi ödenmek üzere ihdas edilmiş görünen mahalle avâriz akçası vakıflarının ve diğer evkafın tevliyet ve nezareti genellikle a'yândan kimseler tarafından yürütülmektedir.

c) Şehre gelen yiyecek maddelerinin ve çeşitli ürünlerin pazar fiyatının saptanmasında satıcı ve alıcının zarar görmemesi için eşrâf a'yândan kimseler de kadının ve muhtesibin yanında bulunmaktadır.

d) Aynı vergilerin toplanmasında büyük önem taşıyan hasad zamanı, kadı siciline kaydedilirdi. Reâyânın, dirlik ve vakıf sahipleri tarafından zarara uğratılmasının önlenmesi için, mahsûlun toplanabileceğine a'yân-ı vilâyet'in tanıklık etmesi gerekiyordu.

e) Ülkenin para düzeni gibi, ekonomik hayatın esası olan konuda da eşrâf ve a'yân ön plandadır. Örneğin, 1600 yılındaki para ayarlamasında 21 Ağustos 1600 (11 Safer 1009) günü Ankara'ya Dergâh-ı Âli çavuşlarından Mehmed Çavuş tarafından 120 adet örnek sikke getirilmiş ve a'yân ve eşrâf mahzarlarında keşf olunduktan sonra sikke tashihine başlanmıştır.

f) Şehrin korunması, adâletin tesisi, şehirdeki her çeşit yöneticiden kanunlara ve şer'e aykırı tutumda bulunanlar olursa azledilmesinin sağlanması ya da daha dirayetli kimselerin görevlendirilmesi gibi şehir sâkinlerinin pâdişâhtan istekleri, genellikle eşrâf ve a'yân tarafından arzda bulunmak sureti ile gerçekleştirilebilmektedir. Örneğin, celâli saldırılarının en yoğun bulunduğu bir sırada, Aralık başları 1604 (Evâhir-i Şaban 1013) tarihli bir kayıttan öğrendiğimize göre, Ankara eşrâfından Abdurrahman Efendi, Kurşunlu câmii imamı Muslihiddin Halife ve yanındakiler mahkemeye gelerek, Mehmed Çavuş'un şehre serdâr olmasını istemişlerdir. Mart 1605 (Şevval 1013) tarihinde Ankara yeniçerileri serdarı Abdi Çavuş hakkında a'yân-ı vilâyet "nice defa eşkiyâyı men ettiğinden sonra nice vechile vilâyete nâfidir ve şer-i şerife mutî" ve münkaddır, yine yeniçerilere serdar olmasını" dileriz diye genel isteğin tercümanı olmuşlardır. Haziran sonları 1605 (Evâhir-i Safer 1014) tarihli yeniçeriler ağası kaymakamı Mustafa imzalı bir mektupla "Ankara yeniçerilerine serdâr olan Mustafa'nın ef'al ve etvarından âmme-i

nâs şükran ve rızâ üzre olmayub hakkında a'yân-ı vilâyetden arzlar vârid olub ref'i gerektiğinden" yerine İbrahim atanmıştır. 3 Eylül 1606 (28 R. Âhir 1015) tarihli ferman, "a'yân ve eşrâf'ın, beldeleri eşkiyâ işgalinde kalması nedeni ile, kendilerine yardım dileğinde bulunmaları üzerine, "bedele-i mekkârî"nin kaldırıldığına dairdir.

Görülüyor ki, a'yân ve eşrâf dediğimiz gurubun kuvvet kaynağını başlıca servet ve din teşkil etmektedir. Toplumda imâm, hâtib, şeyh ünvanlı kimseler bilgilerinin verdiği üstünlükle, topluma önderlik etmektedirler. Bundan önemlisi, çoğunluğu büyük tüccarların teşkil ettiği bir gurup zengin kimse, sadece önderlik yapmakla kalmayıp, büyük mukataaları iltizama alarak, geniş vakıfların nâzırlık ve mütevellilik gibi memuriyetlerini yüklenerek, malî yönden askerî sınıfa borçlar vererek, onlarla yakın ilişkiler içinde bulunmaktadırlar. Zamanla bunların askeriler ile bütünleştiklerini ve bu yolla daha da önem taşıyan mevkiiler kazandıklarını görüyoruz. Mültezim olarak, doğrudan doğruya reâyâ üzerinde bazı yetkilere sahip bulduklarından başka, vezirlere, beylerbeyilere ve sancakbeyilere verdikleri borçlarla ayrı bir itibarları olduğunu gösteren bol belgelere sahibiz.

§ 6. Desantralizasyonun (Adem-i merkezîyet'çiliğın) yüzeye çıkmasına yol açan etkenler

Yukarıda genel hatları ve iç çelişkilerine değindiğimiz, klâsik Osmanlı devlet düzeninde, görüldüğü gibi katı bir merkezîliğin mevcut olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Nihayet XVI. yüzyılın sonlarında başlayıp ve bütün XVII. yüzyıla damgasını vuran büyük iç ve dış olaylar Osmanlı düzenini gittikçe merkezîyetçilikten uzaklaştıracak, hatta XVIII. yüzyılda Türkiye'de bir nevi derebeylik diyebileceğimiz yeni bir düzenin ortaya çıkmasına sebep olacaktır.

Osmanlı toplumunun yarattığı kendine özgü ve desantralizasyona yeşil ışık tutan, bir devlet düzeni sayesinde, imparatorluk XVI. yüzyılın başlarında Balkanların ve Yakın-Doğunun sahibi durumuna gelmişti. Hiç şüphesiz bu gelişme; desantralizasyona uygun işleyişlerine rağmen, toprak mülkiyeti, iktisadî-malî hayat, kişilerin devlet ile ve kendi aralarındaki hukukî ilişkilerini ayrıntılı şekilde düzenlemiş kanunların oldukça iyi uygulanmasının bir sonucu olmuştur denilebilir.

Ancak, bu yüzyılın ikinci yarısından sonra, Osmanlı merkezîyetçî-mutlak yönetimi, devlet kurumlarını ve ekonomisini sarsan bunalımlı

bir evreye girmişti. Genellikle araştırmacılar, Osmanlı devletinde, desantralizasyonunun belirgin hal almaya başladığı, bu devrenin başlangıcını Kanunî'ye kadar indirerek III. Murad'ın saltanatı ile kesin bir şekilde belirlendiği hususunda hemfikirdirler. Gerçekten de III. Murad ve oğlu III. Mehmed zamanlarındaki sosyo-ekonomik değişim ve gelişmeleri kısaca gözden geçirdiğimizde saptanacaktır ki, böyle bir tarih yaşantısı merkezci feodalizm gibi görünen hükümet düzenini yıkıp, Türkiye'yi en az XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren desantralizasyon (adem-i merkeziyet) süreci içine atmıştır.

Arşiv ve kütüphane malzemesi, sözünü ettiğimiz dönemden itibaren meydana çıkan derin ve genel değişikliklerin devlet mekanizmasında esasen mevcut olan desantralizasyonun, başka bir deyişle adem-i merkeziyetçiliğin somutlaşmasını hazırladığını göstermektedir.

İşte burada, yukarıdan beri anlatmağa çalıştığımız, esasen sistemde var olan çelişkilerin yeni şartlar altında çıkan bir sonucu, desantralizasyona en önemli dört etkeni tartışmak istiyoruz. Bunlardan biri XVI. yüzyıl içinde Osmanlı imparatorluğundaki nüfus hareketleridir. İkinci olarak dikkatı çeken etken, askerî sistemde meydana gelen değişimdir. Üçüncü etken ise, XVI. yüzyılın ikinci ve XVII. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen büyük fiat enflasyonunun içerdiği malî buhrandır. Nihayet dördüncü etken celâli fetretidir.

Tahrir defterlerindeki istatistiki veriler XVI. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunun Avrupa ve Asya'daki nüfusunda önemli bir artma olduğunu göstermektedir. Ancak aynı defterlerdeki kayıtlar ziraat alanlarında da bir genişleme olduğunu göstermekle beraber, toprak-nüfus arasındaki dengenin, ikincisindeki daha fazla artış nedeni ile bozulduğu anlaşılmaktadır. Bu hal ise, gelişme ve genişleme Kanunî devrinden itibaren durduğu için XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletteki desantralizasyonu güçlendiren sosyal kargaşalığın birisi olarak dikkatleri üzerine çekmektedir. Hakikaten bu dönemde Anadolu'da yersiz yurtsuz, ocaksız bir sınıfın ortaya çıktığı ve sayıca çokluk arzettiği gözlenmektedir. Devrin kaynaklarında "Gurbet tâ'ifesi", "Levendât" isimleri ile geçen bu sınıf, köylerdeki toprak darlığı nedeni ile bir geçim aracı bulabilmek için Anadolu'ya yayılmağa başlamışlardı. Başlangıçta bunlar sınırlarda garib-yiğit, gönüllü, kale muhafızı, donanmada levend, ve azab, nihayet paşaların hizmetinde saruca ve sekban askerî olarak iş aramağa koyulmuşlardı.

Devlet ise ancak garib – yiğit ve gönüllülerden yararlık gösterenlere ulufe ve timar vermekte idi. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi sözü edilen yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılış durunca, büyük askeri seferlerde gönüllü ve donanmada levend ve azab olarak görev almış sayıca çokluk yurtsuz genç, Anadolu'ya işsiz ve dirliksiz geri atılmışlardı. Bu suretle de binlerce garib-yiğit ve gönüllü, Anadolu'da kaynamağa başlamıştı. İçlerinden bir kısmı ilmiye sınıfına girmek için eğitimin parasız olduğu medrese ve imaretlerde kümelenmeğe başlamışlardı. Böylece Anadolu'da ufak medreselerde binlerce sûhte toplanmıştı. Sayıları XVI. yüzyıl ortalarından itibaren iyice artan bu sûhteler guruplar halinde köylere yürüyerek açıkça eşkiyalığa başlamışlardı. Ayrıca devletin ihtiyacından çok fazlaya varan medrese öğrencileri öğrenimlerini bitirdiklerinde gidecek yer bulamıyorlardı. Bu nedenle de yer yer soygunculuğa ve toplu hareketlere girişerek uzun süren sûhte isyanları yarattılar. Özellikle sûhte kargaşalıkları II. Selim'i takibeden dönemde devleti için ciddi bir mahiyet kazanacaktır.

İkinci etken bu dönemde timarlı sipahi ordusunun artık önemini yitirmesidir. Bu hal ise klâsik Osmanlı rejimini temelinden sarsan idarî, malî ve sosyal bozukluğa ve bölgesel güçlerin dirilişine en baş neden olmuştur. Kapıkulunun artması ve Anadolu'da geniş ölçüde yayılmaları ilk neticelerinden biridir. 1559'da Şehzâde Bayezid'in isyanından sonra, emniyet düşüncesi bu yayılışa sebep olmuştur. Şer'îye sicil kayıtlarının da doğruladığı gibi artık bundan sonra şehir ve kasabalara, vergi vermeyen ve adli muafiyetleri olan imtiyazlı bir zümre olarak iyice yerleşen yeniçeri ve altı-bölük süvarisi; vergi mültezimi, tahsildar ve asayiş işlerinden sorumlu olarak Anadolu'da hâkim bir duruma gelmişlerdi. Bu hal ise klâsik şehir yönetimini değiştirmeye yetmiş, yeniçeri ve sipahi isyanlarının çıkışını hazırlamıştı. Bu yayılış bir yana, esasen kapıkulu sipahileri ve yeniçeriler, şehirde ve daha geniş olarak sancakta, pâdişâh otoritesini yürürlükte tutmak için garnizonlar halinde oturmakta idiler. Bunların en yüksek rütbelilerinin sosyal ve ekonomik yönden şehirde söz sahibi olduklarını, ocağın ihtiyarları diye anılan bu kişilerin mal-mülk sahibi olduklarını, şehir üretimine katıldıklarını, ticaretle uğraştıklarını görmekteyiz. Ayrıca kapıkulu askerlerinin şehirde yemişçilik, kasaplık, ekmekçilik v.b. sanatlara intisap ettikleri; acemioğlanlarının köylerde gezginci olarak ticaret yaptıklarına tanık belgeler de vardır. Kanunnâmelere

bakarak bu güne kadar yeniçerilerin ve diğer kapıkulu askerlerinin sıkı bir ocak disiplini altında, evlenmeden, sadece askerlikle uğraştıkları, ancak emeklilik dönemlerinde normal hayata geçebildikleri ve bu durumun XVI. yüzyılın sonlarında bozularak kargaşalığa düştüğü ve yeniçerilerin esnaf arasına, karıştığı sanılıyordu. Oysa belgelerden öyle anlaşılıyor ki, özellikle taşradaki kapıkulları aynen timarlı sipahiler gibi barışta kendi hayatlarını yaşamaktadırlar. Üstelik bunlar öylesine şehir hayatına karışmışlar, faaliyetleri o kadar benimsenmişti ki, o zamanki durumlarının bid'at, ocak kurallarına aykırı, yeni ortaya çıkmış bir vâkıa olduğuna dair hiçbir izlenim, belgelerden uyanmamaktadır. Öte yandan kapıkulunun imtiyazlı durumundan faydalanmak maksadı ile yerli Türk-Müslüman halktan birçokları, türlü yollarla yeniçeri sıfatı takınmışlardı. Ancak burada hemen değinmek yerinde olur ki, devrin askerî yenilikleri karşısında sipahi süvarisi esasen işe yaramaz hale gelmişti. Bunun üzerine yeniçeri sayısı artırılarak, Anadolu Türk halkı arasından tüfenkli sekban askeri çoğaltılmağa başlanmış, timar ordusu ihmal edilmişti. Bu yeni durum ise klâsik Osmanlı düzeni için çok derin sonuçlar doğurmuştu. Çünkü eyâlet askerî arasında artık timarlı sipahi başta gelmemekte, vilâyet ve sancakbeylerinin kapılarında besledikleri sekbanlar kanunî kuruluşlar olarak onların yerini almakta idiler. Her valinin maddî olanaklarına göre, kapısında ulufe ödeme esasına göre topladığı bu askerler, teşkilatları ile her yönden pâdişâh kapıkullarına benzemekte idiler. Daimî hizmet gören bu ulufeli tüfenkli asker menşe itibarıyla Anadolu yaylasında artan nüfusun genç unsurları köy delikanlıları, uzak kalelerde veya Magrib korsanları yanında yahut uclarda timar ümidi ile gönüllü olarak hizmete giden levendlerden gelmekte idiler. Bunların önemi bilhassa 1559'da âsi Şehzâde Bayezid'in Yevmlü ordusunun esasî olmalarından sonra meydana çıkmıştı. Bundan dolayı da sekbanlar 1590'lardan itibaren Osmanlı ordusunun belkemiğini teşkil etmeğe başlamışlardı. Tüfenkli sekban askeri için gerekli para, sekban akçası, ahaliden salma suretiyle toplanmakta idi. Seferler sırasında bölükleri fazlalaştırılan sekbanlar, aynı zamanda asayiş işlerinde de kullanılmaya başlanmıştı.

Nüfus artması ve askerî sistemde meydana gelen bu radikal değişikliğin ortaya çıkardığı sorunlar yanı sıra, XVI. yüzyılın ikinci

ve XVII. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen büyük fiat enflasyonunun içerdiği malî buhran, devletin uzun yıllar desantralizasyona dönük biçimde geliştirmeye çalıştığı yapıyı kökünden sarsmağa yetmişti. Şöyle ki, 1580 yılından itibaren Amerika'da üretilen ucuz ve bol gümüş, Osmanlı imparatorluğuna akmağa başlamış, pahalıya gittiği için tüm Levant pazarlarını istilâ etmişti. Bu hal ise Osmanlı imparatorluğunda İspanya'da olduğu gibi, bir enflasyon yaratmış ve devletin iktisadî-malî hayatını, sınıfları, müesseseleri alt üst eden bir etki yapmıştır. Çünkü akça değerini sür'atle kaybetmiş ve fiatlar birden bire yükselmişti. Bu enflasyonun ortaya çıkardığı her türlü anormal durum, yani paranın değerinin düşmesi, kalp paranın çoğalması, spekülasyon, faiz hadlerinin yükselmesi, akçaya dayanan tüm Osmanlı maliyesini ve buna bağlı olarak da iktisadî hayatı içinden çıkılmaz sorunlarla karşı karşıya getirmişti. Hemen belirtmek yerinde olur ki, fiat artışlarından en çok etkilenen defterlerde yazılı sabit gelire bağlı onbinlerce dirlik ve ulufe sahipleri olmuştur. Bunlar da başta timarlı sipahiler, kapıkulu ve vakıflara bağlı dinî zümrelerdi. Askerî sınıf, malî düzenin bozulması ve hayat pahalılığı karşısında her türlü suistimallerin içine girmişlerdi. Öte yanda sayıları bir hayli artan ve içine Türk karışmış maaşlı askerlerin, gümüş değeri düşürülmüş akçalarla, reel ulufelerinin azaltılmasına gösterdikleri tepkiler, devalüasyonların merkezci görünen hükümet sistemini temellerinden sarsan bir başka etkisine yol açmıştır. Devalüasyonlar sonucu Desantralizasyon ortamını güçlendiren bir başka gelişme de, kanunnâme içi vergilerin hiç değişmeden kalması, dirlik sahiblerinin gelirlerinin sabitleşmesidir. Çünkü küçük timar sahiplerinin reel gelirlerinde büyük azalmalar kaydedilmiş ve bunlar uzak ve masraflı seferlere iştirak edemeyecek kadar fakirleşmişti. Malî olanaksızlıklar nedeni ile yapılan sefer çağrısına olumlu cevap vermeyenlerin timarlarına ise kanun gereği el konunca bunlar da rahatlıkla, kitleler halinde, bölgesel güçlerin etrafında toplanmakta tereddüt göstermiyorlardı. Ayrıca desantralizasyona dönük biçimde işleyiş içindeki eyâletlerdeki memurlar, ehl-i örf de, enflasyon ve devalüasyonlar yüzünden reel gelir kayıplarını telafi etmenin yolunu köylüyü soymakta bulmuşlardı. Şöyle ki, rüşvet yaygın hal almış, ahlâk düşmüş, yüksek dirlik sahipleri reâyadan resimleri iki misli fazla istemeğe başlamışlar ve tekalif-i şakka yüklemişlerdi. Görülüyor ki, dirlik sahiplerinin hepsi reel gelir kayıplarına uğramıştır. Ancak, iktisadî olaylar sonucu, büyük dirlik

sahipleri ile küçük dirlik sahiplerinin tutumları farklı olmuş ve bu olaylar yapıda derin farklılaşmalara yol açmıştır. Zira halk adeta arkalarında devlet otoritesinin desteği bulunan büyük dirliklere sahip, resmî kişilerin hizmetkârı durumuna düşmüştü. İşte merkezî hükümetin, kitlelerin belli bir sosyal ve iktisadî istikrar ve güvenliğini sağlama görevini büsbütün yapamaz hale gelmesi, daha da ötede kitleleri soyan bir zorba görüntüsü kazanması, bunların, bu görevi yerine getirecek yeni güçler aramasına (ki bu güçler esasen bünyede vardı), ve onların etrafında toplanmasına yol açmıştı. Gerçekten de para darlığı yüzünden çiftlerini çubuklarını bozmak zorunda kalan, ya da şehirlerden köylere el atmış ehl-i örfün koltuğunda hayat şartları son derece ağırlaşan Anadolu köylüsü içinden dağılanlar, esasen gizli veya açık olarak desantralizasyon unsurlarını bünyesinde barındıran düzeni temelinden sarsmağa yetecek olayların çıkmasına sebep olmuşlardı.

Nihayet XVI. yüzyıl sonlarına doğru ehl-i örf aleyhine olan şikâyetler, çoğunca resmî kişilerin devriye bölükleri ile halka musallat olarak onları soydukları noktasında toplanmaktadır. Nitekim III. Murad'ın 1591'de yayınladığı bir adalet fermanında söz dinlemez ehl-i örfün devriye bölükleri ile köylere gelmeleri halinde, köylülerin bunlara karşı direnmeğe geçmelerinin, bir hak olarak bildirilmesi merkez hükümetinin aczinin en açık delilidir. III. Mehmed'in 1596'da yayınladığı fermanında da aynı anlam vardı. Bu adalet fermanında da suçlanan, merkezi hükümetle bağları kopmuş, yönetici sınıftı. Nihayet Anadolu'da ve Rumeli'de ehl-i örfün giriştiği adem-i merkeziyetçi davranışlara 1609 tarihli adaletnâmede daha da geniş yer verilecektir.

Bu suretle bir taraftan nüfus artması, öbür taraftan para sistemindeki bozulmanın Osmanlı idarî düzeni üzerindeki etkileri bunlarla kalmamış, yukarıda da değindiğimiz gibi, imparatorluğun askerî, malî ve sosyal bakımlardan temel müessesesi timar sisteminin de soysuzlaşmasını hazırlamıştır.

Enflasyon ve devalüasyonlar, aynı zamanda devlet maliyesini yeni kaynaklar bulmağa ve vergi sisteminde değişikliğe gitmeğe zorlamıştı. Yukarıda ilgili yerlerde yeri geldikçe işleyiş biçimine değindiğimiz, Osmanlıların klâsik vergi düzeni, şehirlerde ticaret, endüstri ve öteki kazanç işlerini vergilendirme esasına dayanan mukataalardan ve hepsi de mirî toprak ekip biçen köylülerden bunun karşılığında türlü isimlerle toplanan icar ve kiralardan oluşmakta idi. Bu alanlar-

daki tüm vergilerin, resimlerin miktarı ise devletin koyduğu kanunnâmelerle akça birimi olarak adeta sabitleştirilmişti. Bunun dışında devlet, harp ilân ettiği zaman, sırf sefer giderini karşılamak üzere tekâlif-i divaniyye adı ile bir vergi daha almakta idi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kanunnâme çerçevesindeki vergilerin miktarında bir değişme olmadığı için akça değerindeki düşme yüzünden bu çeşit vergilerden elde edilen gelir de önemini kaybetmişti. Bu durumda devlet, savaş girişimlerinin ölçeğindeki ve fiatlardaki artış sonucu kabaran harcamalarını karşılayabilmek için, gelir kaynaklarını bir hayli zorlamak mecburiyetinde kalmıştı. Başka bir deyişle avâriz-ı divaniyye denilen mükellefiyetler kullanarak, yeni bir vergi sistemine geçmişti. Böylece devletin, malî buhranı eskiden aldığından daha büyük bir fazlayı reâyâdan kendisine aktarmak sureti ile gidermeğe kalkışması, elbetteki, yönetim birimleri içindeki desantralizasyon unsurlarının belirginleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu arada devlet bizzat, beylerbeylerinin de sekban askeri toplamak için salma yolu ile halktan aynı mahiyette bir vergi toplamalarına izin vermişti. Diğer taraftan gelirlerin artırılması için alınan bir diğer tedbir de, devletin kontrolünden çıkarak mahallî güçlerin denetimi altına girmiş timar dirliklerin doğrudan doğruya hazînenin denetimi altına alınması şeklinde idi. Ancak bunlar da hazîneye gelir getirecek mukataalar olacak yerde, saray mensupları, kapıkulları ve nüfuzlu şahıslar için arpalık ve başmahlık haline gelmeğe başlayınca, sistemde esasen var olan çelişkilerin, ne derece karışık hal aldığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü, timar rejimi bozulup yerini iltizamla idareye bırakmış, üstelik arpalık olarak kendilerine verilmiş sancakların idaresi de mültezimler eline terk edilmişti.

Kısaca XVI. yüzyıl ortalarından itibaren, merkez ile taşra arasındaki dengenin giderek birinci aleyhine bozulmasına yol açan, devlet ve toplum düzeninde geliştiğini gördüğümüz, bu olaylar 1596 yazında birdenbire dikkatleri Anadolu'ya çekecek derecede büyüyecektir. İşte o zamanın dilinde celâlî fetreti olarak adlandırılan bu olaylar çok kısa bir zamanda merkezî hükümet düzeni diye bir şey bırakmadığı gibi Anadolu'yu desantralizasyon unsurlarının yönetimi içine itmiştir. Ekonomik durumları bozulan bürokratlar, timarlılar ve arazilerini kaybetmiş ve fakirleşmiş reâyânın sürdürdüğü bu isyanlar, Anadolu'yu tam bir anarşi içine itmişti. Ayaklanmaların başında çok kez Osmanlı bürokratlarının bulunması ortam hakkında iyi bir fikir

vermektedir. Bu isyanlar gerek idarî, iktisadî ve gerekse sosyal yönlerden Anadolu şehir ve köy düzeninde uzun yıllar onarılmayacak derin yaralar açmışlardır. Nitekim incelediğimiz belgeler bu arada yayınladığımız Kitab-ı Müstetâb, celâli fetretî devrinde Anadolu'nun baştan başa harabe haline geldiğini ve düzende desantralizasyonun kesin hatları ile meydana çıktığını teyit etmektedirler. Nitekim Osmanlı devlet düzeninde başlamış ve daha da güçlenme eğilimi gösteren desantralizasyon yönetimini, merkeziyetçiliğe döndürme çabalarına başlanmış olması (Buna dair geniş bilgi Kitâb-ı Müstetâb mukaddimesinde mevcuttur) da genel yargımızı doğrulamaktadır.

§ 7. XVII - XIX. Yüzyıllar arasında genel görünüm a'yânlık - derebeylik kurumunun ortaya çıkışı

Yazımızın başında sorduğumuz, XVII. yüzyılda kurumlarda meydana gelen bünye değişiklikleri birden bire mi olmuştur, yoksa sistemde esasen var olan çelişkilerin yeni şartlar altında çıkan bir sonucu mudur, sorusuna yeter cevap olabileceğine inandığımız bu görünümle gelen köklü değişiklikler, bu yüzyıla damgasını vuracaktır. Nihayet XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bu damga geçerliliğini ispatlayacak ve kurumsal değişmeye uğramış yapı gerçek anlamda ortaya çıkacaktır. Devlet merkezinin, kuruluşundan beri yaşantısındaki pâdişâh, divan ve ordu olarak, kademeli üç organ halinde bölümlenen merkez örgütü, XVII. yüzyıla birlikte yeniçeri, altı - bölük halkı ve ulema deyimlerinin belirttiği üç gücün altına girmişti. Nitekim bunun sonucu merkezci düzen iyiden iyiye bozulmuş, kurumlar bünye değişikliğine uğramıştı. Köprülülerin Osmanlı merkezci düzenini yeniden toparlama çabalarını, Viyana bozgunu ile (1633) Karlofça yenilgi anlaşması (1699) arasında, dört cephede sürdürülen savaş, başarılı kılammıştı. Çünkü bu yüzyıla gelindiğinde klâsik şeklinden tamamen ayrılmış olan merkez ve taşra idaresinde, yönetimin temeli sancak idaresi de bünye değişikliğine uğramakta devam etmiş, bunların idaresi mütesellimlere verilmişti. Arpalık olarak verilen sancaklarda görev alan mütesellimler ise, o sancağın güçlü yerli ailelerinden gelme kimseler olduklarından, merkeze karşı eyâletlerde yeni bir idareci sınıf ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu sistem XVIII. yüzyılda iyice yerleşmiş, birçok sancaklar mütesellimlikle idare edilmeğe başlanmıştı. Diğer taraftan çeşitli nedenlerle zeamet ve timar usulünün bozulması, hasların iltizama verilmesi, timar ve zeametlerden boşalanların muka-

taa haline sokularak mütezimlere ihale edilmesi giderek desantralizasyon düzenini güçlendirmişti, yönetimde şimdi timarlı sipahiler, sancakbeyleri yerlerini mütesellimlere bırakmışlardı. Devlet mukataa haline getirdiği yerlerin bir kısmını merkez hazinesine bağlayıp, idaresini buradan yollanan mütesellimlere bırakırken, bir yandan da çeşitli bölgelerde sivrilmiş kimselere birçok yerin gelirini “ber vech-i malikâne” olarak vermek zorunda kalmıştır. Böylece Rumeli ve Anadolu’da çeşitli yollarla servet ve şöhret elde etmiş olan ailelere mensup kimseler taşrada idareyi hem fiilen hem de resmen ellerine geçirmişlerdir. Bunlar arasında, Karaosman-oğulları ve Çapanoğulları gibi, diğerlerinden güçlü olan, bu iki aile ile birlikte Canikli Ali Paşa Anadolu’yu adeta aralarında paylaşmışlardı.

Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra devlete ait olması gereken mirî arazinin hemen hemen bütünü kontroları altına geçiren ve devrin yazışmalarında bile zaman zaman kendileri için derebeyi tabiri kullanılan, bu aileler artık siyasî nüfuz ve kudreti de ellerinde bulunduruyorlardı. Öyle ki, a’yân - derebeyi aileleri, irsî egemenlik sürdüren vasal prenslikler haline dönüşmüştü. Bunları merkeze karşı koymuş olan bürokrat paşalardan ayıran en belirgin ayrıcalıkları, derin mahalli kökleri olması ve bölge reâyâsının bunların siyasî liderlerliklerini merkeze karşı desteklemiş olmalarıdır. Ayrıca birçokları, paşalar gibi birkaç yıl içinde eyâlet halkını soymamışlar, aksine bölgelerinde devletin yapamaz hale geldiği, güvenliği sağlama gibi bazı sosyal görevleri yerine getirmiş, bu arada kendi ordularını tesis etmişlerdir. Nitekim 1767-74 Osmanlı-Rus savaşında, a’yân-derebeylerinin sağladığı askerî-malî yardım karşılığında, merkez, bu aileleri tanımak ve onların bağımsız statülerini hukukileştirmek ihtiyacını hissetmişti.

Nihayet XIX. yüzyılın başlarında Rumeli’de güçlü bir derebeyi olan Alemdar Mustafa Paşa’nın İstanbul üzerine yürüyerek iktidarı merkezî hükümetin elinden alması ve bunu takiben II. Mahmud’un pâdişâh olması bu türde yeni bir dönemin başlamasına yol açmıştı. Bu olay bize gösteriyor ki, hükümet ve pâdişâhı devirmek, ulema-yeniçeri merkez gücünün dışında artık, taşrada gelişen bir güçle de olmaktadır. Hele Alemdar’ın, kendisi gibi Anadolu’da zorla ya da merkez hükümetinin isteği ile idareyi fiilen ve resmen ele geçirmiş olanları merkeze çağırması, onlarla hükümet ve memleket meselelerini

tartışarak kararlar alması, pâdişâhın ve onun hükümetinin geleneksel otorite anlayışına indirilmiş en önemli darbe idi. Gerçi Alemdar'ın çağrısına bütün derebeyler katılmışlardı, Ancak içlerinden ikisi, Cebbar-zâde ve Karaosman-oğlu bu davete icabet etmişler ve büyük bir kuvvet gösterisi ile İstanbul'a girmişlerdi. İstanbul'da başlayan görüşmelerden sonra bir anlaşma imzalanmıştı. Osmanlı tarihinde bir başka örneğini göremediğimiz ve Sened-i ittifak olarak adlandırılan bu anlaşma metni incelendiğinde görülmektedir ki, XVII. yüzyıldan itibaren imparatorlukta fiilen gerçekleşmiş olan desantralizasyoncu-feodal duruma hukuki bir nitelik verilmek istenmiştir. Ancak bu anlaşma yürürlüğe girmeden, Alemdar'ın ve onun getirmek istediği düzenin 1808'de ortadan kaldırılması ile birlikte geçersiz bir belge olmuş ve unutulmuştur. Bu yüzden uygulaması yapılmayan Sened-i ittifak üzerinde fazla durmada yarar görmüyoruz.

Alemdar'ın ölümünden sonra II. Mahmud'un a'yân-derebeylerin eline geçmiş taşra idaresini, yeniden merkezi hükümetin denetimine koymak için bazı tedbirler almağa başladığını görmekteyiz. Bu tedbirler arasında 1834'de eyâlet ve sancak idaresini yeniden düzenlemek gelmektedir. Ancak uzun bir süreç içerisinde olgunlaşarak yerleşmiş olan bu düzeni kökünden söküp atmak hiçbir zaman mümkün olamadığından, II. Mahmud da bu kuralın dışına çıkamamış, onun iyi niyetli çabaları da merkezîyetçi bir idareye dönüşü sağlayamamıştı.

Tanzimat fermanı ile imparatorlukta her alanda olduğu gibi, merkezîyetçi idare alanında da yeni bir dönem başlamış ve bunu yeniden tesis için girişilen çabalar imparatorluğun yıkılışına kadar sürmüştür. Çünkü şu da bir tarihi gerçektir ki, ağaların ve a'yânın taşra hayatında ve siyasî tarihimizde ehemmiyetli rolleri, II. Mahmud'dan sonra da çeşitli biçimler altında devam etmiş ve bu temel sosyal yapı, menfaatleri ve hayat görüşü ile, ad değişikliklerine rağmen, yakın zamana kadar Türk siyasî hayatının alt yapısını teşkil edegelmiş, ön plânda görünmemekle beraber siyasî hayatta kitlelere dayanan ağırlığını daima hissettirmiştir.

§ 8. Sonuç

Buraya kadar anlattıklarımızdan sonra, Osmanlı devletinin siyasî ve sosyo-ekonomik yapısı üzerindeki genel gözlemlerimize dayalı şu sonuçları çıkarabiliriz:

a) Osmanlı devleti kuruluşunda, büyük ölçüde uclardaki kuvvetlerin, soylu Türk ailelerinin yarı bağımsız gaza hareketlerinden güç alan, yönetiminde adem-i merkeziyet hususiyetleri ağır basan bir devlet görünümündedir. Öyle ki, uclardaki beyler, zaman zaman Osmanlı pâdişâhına danışmadan gaza yapabilmekte, elde edilen toprakları maiyetinde bulundurdıkları askerlere timar veya mülk olarak verebilmektedirler.

b) Bu durum tâ II. Mehmed'in icraatını uygulamaya koyabildiği zamana kadar sürmüştür. II. Mehmed'le birlikte merkezî – mutlak bir imparatorluğun temelleri atılmış, yönetim örgütünün dayandırıldığı sistemin, teorik temeli oluşturulmuştur. Bu teorik temelde, eski Orta-Doğu imparatorluklarının, Orta-Asya Türk hakanlıklarının ve islâmiyetin fikrî katkıları meczedilmiştir. II. Mehmed kendinden önce kurulmuş olan merkez askerini, genelleştirerek doğrudan doğruya kendisine bağlı kul sistemi ile, askerî ve mülkî yönetimde kendisini son söz sahibi kılmak istemiştir. Ancak buna rağmen, başlangıçtaki adem-i merkeziyet hususiyetleri, devrin teknolojik ve ekonomik şartları nedeni ile tamamen ortadan kaldırılmamıştır.

c) Timar sistemi, esas itibari ile para ekonomisinin çok gelişmemiş olmasından ve ulaşım olanaklarının sınırlılığından doğmuştur. Ülkenin ekilebilir topraklarındaki üretimden, devletin vergi olarak aldığı pay, aynı mahsul olarak toplandığından, merkezî hazîneye aktarmak çok güçtü. Bu yüzden, bu gelirlerin toplanması ve tasarruf hakkı devlete karşı yükümlenilen bazı hizmetler karşılığı, devlet görevlilerine bırakılıyordu. Pâdişâh ile reâyâ arasında yer alan bu görevlilerin, hükümdarın mutlak iradesine bağlılığı, kuvvetli bir kul sistemi ile gerçekleştirilmek istenmişti. Fakat bölgelerinde bu yöneticilere de zaman ve mekâna göre geniş yetkiler verilmek zorunda kalınması, desantralizasyon (adem-i merkeziyet) özelliğini, bir ölçüde sistemin içinde saklı tutmuştur.

d) Ayrıca, Osmanlı devletinde hem yönetim birimleri, hem de toprakların tamamı timar rejimi uygulamasına tâbi tutulmamıştır. Taşra yönetiminde, sâlyâneli eyâletler diye anılanların yanında, yurtluk, ocaklık olarak, irsî sancakbeylerinin yönetimine bırakılan sancaklar ve hükümet adı ile Doğu Anadolu'da kabile beylerinin yönetimindeki bölgelerin, merkezî hükümet ile ilişkileri, timar sistemi içindekilere nazaran daha serbesttir. Timar rejiminin uygulandığı

topraklarda, selâtin ve vüzera hâsları, vakıf toprakları da, “serbest” dirlikler olmaları nedeni ile, buradaki reâyâ, merkezî hükümetten önce, bu dirlik sahiplerinin iradesi ile karşı karşıya idi. Buradakilerin güvenliğinin sağlanması, vergilerin toplanması doğrudan doğruya dirlik sahiplerinin ve vakıf mütevellilerinin yetki ve görevi içinde idi.

e) Maliyede uygulanan iltizam usulü ve bu usulün XVII. yüzyılın sonlarında “malikâne” sistemine dönüşmesi, büyük ölçüde adem-i merkeziyet eğilimlerini kuvvetlendirmiştir, Mukataa adı verilen vergi kaynaklarının, zengin tüccarlara, ki çoğu gayri müslimdir, verilmesi, reâyâ üzerinde söz sahibi ayrı bir zümrenin oluşmasına neden teşkil etmişti. Mültezimlerin de ikinci şahıslara görev ve yetki vermeleri sonucu, aslında kâr hedefi güden ve birer özel teşebbüs erbabı olan bu zümre mensuplarının, servetlerinin yanında sosyal yönden de üstünlük sağlamaları sonucunu doğurmuş, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren de, bu mukataaların kayd-ı hayat şartı ile iltizama verilmesi, çok kapsamlı sonuçları beraberinde getirmiştir.

Timar rejiminin de bozularak bu dönemde iltizam usulüne dönüşmesi, mültezimlerin daha da kuvvetlenmelerine sebep olmuştur.

f) Mukataaları elinde tutan, askerî sınıftan gelen görevlilerin en yakın yardımcısı görünen ve sosyal hayatta, taşıdıkları değerlerle, evlenmeler yolu ile onlarla bütünleşen bu zümre, toplum içinde “eşrâf ve ayân” adı ile yer almış, çok önemli fonksiyonlar yüklenmiştir. Eşrâf ve a’yân’ın başlangıçta reâyâ’nın devlet ile ilişkilerinde, bir önder, bir temsilci fonksiyonu var iken, sonradan bunlar, reâyânın asıl yöneticisi durumuna geçmişler ve sosyal-siyasal statülerini, kuşaktan kuşağa aktarmışlardır.

g) Bu görünümün ışığı altında, Osmanlı imparatorluğunda katı merkeziyetçi bir düzenin varlığından söz etmek hatalıdır. Çünkü Osmanlı sosyo-ekonomik oluşumunda merkezin en güçlü görüldüğü dönemlerde, düzenin merkezci olmayan önemli unsurları içerdiği hiçbir zaman unutulmamalıdır. Nitekim bu unsurların varlığından ötürüdür ki, XVII. yüzyıldan itibaren merkezci olamayan bir sistem, oldukça kolaylıkla düzenin hakim biçimi haline gelebilmiştir.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

A) Arşiv belgelerinden bazıları:

Başbakanlık Arşivi, Mâliye defterleri 6101 (H. 1000-1001/1592-92 M. tarihli Mukataat defteri)

—————, 4706 (Zi'l-ka'de 1002 – Ramazan 1009 tarihli Konya Sultan Selim İmareti evkaf defteri)

—————, 1529 (H. 1001/1592 M. tarihli Konya sancağı timar tevcih defteri)

—————, 125 (Kanunî devri, Karaman mukataat defteri)

—————, 7348 (H. 1002/1593 M. tarihli Konya timar defteri)

————— Tapu defterleri, 117 (I Zi'l-hicce 929/11 Ekim 1523 tarihli Ankara Mufassal tahrir defteri)

—————, 489 (H. 977/1569 M. tarihli Ankara timar icmal defteri)

—————, 63 (II. Bayezid devri Karaman tahrir defteri)

—————, 438 (Kanunî devri Anadolu mufassal defteri)

Tapu Kadastro Gen. Müd. Kuyûd-ı Kadime Arşivi 558 (H. 979/-1571 M. tarihli Ankara evkaf defteri)

—————, 570 (Hüdâvendigâr sancağı evkâf-ı selâtin defteri)

—————, 67 (Bursa mufassal tahrir defteri)

—————, 104 (H. 992/1584 M. tarihli Konya mufassal defteri).

Ankara Etnoğrafya Müzesi, Ankara Şer'îye sicilleri V, VI, VII, VIII, IX, X.

Konya Müzesi, Konya Şer'îye sicilleri I, II, III, IV, V, XXII, XXX. numaralı defterler.

B) Kaynaklar ve İncelemeler:

Akdağ, Mustafa. Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi. I-II. Ankara 1959-1971.

—————. Timâr rejiminin bozuluşu. *DTCFD* III/4, s. 419

—————. Celâli isyanları. Ankara 1963.

—————. Türkiyenin iktisadî vaziyeti. *Bellefen* 51 (1949) s. 497-568, 55 (1950) s. 319-411.

—————. Genel çizgileriyle XVII. yüzyıl Türkiye tarihi. *Tarih Araştırmalar Dergisi* IV/6-7 (1966) s. 201-247.

—————. Osmanlı İmparatorluğunun yükselişi devrinde esas düzen. *Tarih Araştırmaları Dergisi* III/4-5 (1965) s. 139-156.

—————. Türkiye tarihinde içtimâî buhranlar serisinden: Medreseli isyanları. *İÜİFM* XI/1-4 (1949-50) s. 361-387.

—————. Celâli isyanlarından büyük kaçgunluk (1603-1606) *Tarih Araştırmaları Dergisi* II/2-3 (1964) s. 1-49.

—————. Yeniçeri ocak nizamının bozuluşu. *DTCFD* V/3 (1947).

Aktepe, Münir. Tuzcuoğulları isyanı. *İÜEFTD* III/5-6 (1951-52) s. 21-52.

Âli. Kühü'l-Ahbâr. Üniversite Ktp. T. Y. Nr. 5959.

—————. Fusûlü'l-halli ve'l-akd ve usûlü'l-harcı ve'n-nakd. Nuru Osmaniye Ktp. Nr. 3399.

—————. Nasihatü's-Selâtin. Üniversite Ktp. Nr. 4098, Fatih Ktp. Nr. 3522.

Altınay, Ahmed Refik. On altıncı asırda İstanbul hayatı. (1553-1591). İstanbul 1935.

—————. Türk idaresinde Bulgaristan. İstanbul 1933.

Allen, W. E. D. Problems of Turkish power in the sixteenth century. London 1963.

Anhegger, R. Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı devlet teşkilatına dair mülâhazaları. *TM* X (1951-53) s. 365-393.

Anonim Tevârih-i Âl-i Osman. F. Giese nşr. Breslau 1920.

Âşık Paşa-zâde. Tevârih-i Âl-i Osman. Âli nşr. İstanbul 1332.

Aynî Ali. Kavânin-i Osman der hülâsa-i mezâmin-i defter-i divân. İstanbul 1280.

Barkan, Ömer Lütfi. Osmanlı İmparatorluğu kuruluş devrinde toprak meseleleri. Ankara 1937.

———. Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıflarının hukukî statüsü. *Ülkü mecmuası* 49-50, 53 (1937), 56, 57, 59, (1937-38).

———. Türk-İslâm toprak hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda aldığı şekiller I. Mâlikâne-divânî sistemi. *THİTM* II (1932-39) s. 119 - 187.

———. Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler. *VD* II (1942) s. 279-353.

———. XV. Asır sonunda bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve teftişi hususlarını tanzim eden kanunlar. *TV* I/5 (1942) s. 326-340.

———. Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri. *İÜİFM* II (1939-1942).

———. XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve mâlî esasları I. Kanunlar. İstanbul 1945.

———. Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi. *TM* X (1955) s. 1-36.

———. Quelques observations sure l'organisation économique et sociale des villes Ottomanes, des 16e et 17e siècles. *Recueil Societe Jean Bodin* VII (1955) s. 289-311.

———. Türkiye'de "Servaj" var mı idi? *Bellekten* 78 (1956) s. 237-246.

———. Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. *Journal of Economic and Social History of the Orient* I (1957).

———. Research on the Ottoman fiscal surveys. *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, London 1970, s. 163-171.

———. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de fiat hareketleri. *Bellekten* 136 (1970) s. 557-607.

———. Avâriz, Timar madd. İA.

———. Şehirlerin teşekkül ve inkişafı tarihi bakımından Osmanlı İmparatorluğunda imaret sitelerinin kuruluş ve işleyişleri. *İÜİFM* XXIII/1-2 (1962-63).

Baer, Gabriel. The Administrative, Economic and Social functions of Turkish Guilds. *International journal of Middle East Studies*, I/1 (1970) s. 28-50.

Bartold, W. İlhanlılar devrinde malî vaziyet. Çev. A. İnan. *THİFM* I (1931) s. 135-159.

Baykal, Bekir Sıtkı. A'yânlık müessesesinin düzeni hakkında belgeler. *T.T.K. Belgeler* II/2 (1964) s. 221-225.

Behrnavur, F. A. Das Nasihatnama. Dritter Beitragezur osmanischen Gesellschaft. *SDMG* XVIII (1864) s. 699-740.

———. Koğabeg's Abhandlung über den verfall des osmanischen Suleiman dem Grossen. *ZDMG* XV (1861) s. 272-332.

Berkes, Niyazi. Türkiye iktisat tarihi. I-II. İstanbul 1970.

Bowen, H. A'yân madd. EI.

Burian, Orhan. Türkiye hakkında dört İngiliz seyahatnamesi. *Bellekten* 58 (1951) s. 223-245.

Cevdet (Ahmed Cevdet Paşa). Tarih-i Cevdet. Dersaadet 1309.

Cezar, Mustafa. Osmanlı tarihinde Levendler. İstanbul 1965.

Cin, H. Mirî arazi ve bu arazinin mülk haline dönüşmesi. Ankara 1969.

Coles, P. The Ottoman Impact on Europe. London. 1968.

Cook, M. Population pressure in rural Anatolia 1450-1600. London 1972.

Ergenç, Özer. Ankara ve Konya, 1580-1596. Ankara 1973 (Başılmamış doktora tezi).

Çadırcı, Musa. Tanzimata girerken Türkiye'de şehir idaresi. Ankara 1972 (Başılmamış doktora tezi).

Çağatay, Neş'et. Osmanlı İmparatorluğunda reâyâdan alınan vergi ve resimler. *DTCFD* V (1947) s. 483-511.

Ergin, O. N. Mecelle-i Umûr-i Belediye I. İstanbul 1922.

Faruqi, Süreyya. Die vorlagen (telhis) des Grosswesirs Sinan paşa an Sultan Murad III. Hamburg 1967.

———. 16-78. yüzyıllarda Orta Anadolu'da şeyh aileleri. *Türk İktisat Tarihi Semineri* (8-10 Haziran 1973).

Fekete, L. Berat madd. EI².

Genç, M. Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi. *Türk İktisat Tarihi Semineri* (8-10 Haziran 1973).

Gökbilgin, T. XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa livâsındaki hâs-mukataa, mülk ve vakıflar. İstanbul 1952.

———. Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyâleti, livaları, şehir ve kasabaları, *Bellekten* 78 (1956) s. 247-294.

———. XVI. Asırda Karaman eyâleti ve Larende (Karaman) vakıf ve müesseseleri. *VD VII* (1968) s. 35-37.

Güçer, L. XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hububat meselesi ve hububatdan alınan vergiler. İstanbul 1964.

Hadrovics, I. Le peuple Serbe et son église sous la domination turque. Paris 1947.

Hadzijahic, M. Die privilegierten städte zur zeit des osmanischen Feudalismus, *Südost-Forschungen*, XX (1961) s. 130-158.

Hasan Kâfi-i Akhisârî, Usûlü'l-hikem fi nizâmî'l-âlem. Esat Efendi Ktp. Nr. 1823.

Horster, P. Zur Anwendung des islamischen Rechts im 16. Jh. Die juristischen Darlegungen (ma'ruzât) des Schejch ül-Islam Ebu Su'ûd, Stuttgart 1935.

İnalcık, H. Bursa şer'îye sicillerine göre Fatih Sultan Mehmed'in fermanları. *Bellekten* 44 (1947) s. 693-703.

———. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle *Bellekten* 60 (1951) s. 629-684.

———. XV. Asırda Rumeli'de hırsıyitan sipahiler ve menseleri, Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna. İstanbul 1953 (Fuat Köprülü Armağanı Kitabı).

———. 15. asır Türkiye iktisadî ve içtimaî tarihi kaynakları. *İÜİFM XI/1-4* (1953-54) s. 51-75.

———. Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. Ankara 1954.

———. Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arnavid. Ankara 1954.

———. -R. Anhegger Kanunnâme-i sultanî ber müceb-i örf-i Osmanî. Ankara 1956.

———. The Land surveys in the Ottoman Empire as a source of placenames. *Belleten* 78 (1956) s. 228-230.

———. Osmanlı hukukuna giriş. *Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi* XIII/2 (1958).

———. İslâm arazi ve vergi sisteminin teşekkülü ve Osmanlı devrindeki şekillerle mukayesesi. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* I/1 (1959) s. 1-18.

———. Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu. *Belleten* 92 (1959) s. 575-610.

———. Bursa, XV. Asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar. *Belleten* 93 (1960) s. 45-102.

———. Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkileri. *Belleten* 112 (1964) s. 623-690.

———. Adaletnameler. *T.T.K. Belgeler* II/3-4 (1965) s. 49-165).

———. Capital formation in the Ottoman Empire. *The Journal of Economic History* XIX (1969) s. 97-140.

———. The Ottoman decline and its effects upon the reaya. *Rapport to the second International Congress of Studies South-East Eupre*, Athens 1970.

———. The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy. *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, London 1970, s. 207-218.

———. The Foundations of the Ottoman economica-social system in cities. *Studia Balcanica* 3 Sofya 1970. s. 17-24.

———. The Ottoman Empire, the classical age 1300-1600. London 1973.

———. Örf. Mahkeme, Murad II., Mehmed II. madd. İA.

———. İmtiyazât, Cizye madd. EI².

İz, F. Hüseyin b. Sefer Tûgi: Vak'a-i Sultan Osman Han. *TDAY* 1967, s. 119-164.

Kanun-nâma-i Âl-i Osman. Mehmed Ârif nşr. İstanbul 1329.

Kâtib Çelebi. Düstûrül-amel li-ıslahî'l-halel. İstanbul 1280.

- . Mizânü'l-hakk. İstanbul 1280.
- . The Balance of truth. Çev. H. L. Lewis, London 1957.
- Karal, Enver Z.** Selim III'ün hattı hümayunları, Nizam-ı Cedit 1789-1807. Ankara 1946.
- . Osmanlı Tarihi. V, VI. Ankara 1947, 1954.
- Kaynar, Reşat.** Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat. Ankara 1954.
- Koçi Bey.** Risâle-i Koçi Bey. İstanbul 1277.
- Kun, H.** Avrupadaki Osmanlı yer adları. *Türk Dili ve Tarihi hakkında araştırmalar*, Ankara 1951.
- Lapidus, Ira M.** Muslim cities and Islamic societies. Middle Eastern cities. California 1969.
- Lewis, B.** Some reflections on the decline of the Ottoman Empire *Studia Islamica* (1958)
- . Ottoman observers of Ottoman decline. *Islamic Studies* I-II (Karachi 1962) s. 71-87.
- . The Emergence of modern Turkey. London 1966.
- Lütfi.** Târih-i Lütfi V. İstanbul 1302.
- Lütfi Paşa.** Tevârih-i Âl-i Osman. İstanbul 1341.
- Mantran, R.** İstanbul dans le seconde moitié du XVII siècle. Paris. 1952.
- . Sauvaget, J. Reglements fiscaux Ottomans. Beyrut 1951.
- Mustafa, Selânikî.** Tarih. İstanbul 1281.
- Naimâ.** Tarih-i Naimâ. İstanbul 1280.
- Orhonlu, Cengiz.** Osmanlı İmparatorluğunda göçbeleri iskân teşebbüsleri. İstanbul 1960.
- . Osmanlı İmparatorluğunda Derbent teşkilatı. İst. 1967.
- . Telhisler (1597-1607). İstanbul 1970.
- Oruç,** Tevârih-i Âl-i Osman. F. Babinger nşr. Hannover 1925.
- Osmanlı devlet düzenine ait metinler I. Kitâb-ı Müstetâb. Yay. **Yaşar Yücel**, Ankara 1974.

Peçevi, İbrahim. Tarih. İstanbul 1283.

Perrot, G. Souvenirs d'un voyage. Paris 1867.

Raşid, Mehmed. Tarih-i Raşid. İstanbul 1282.

Sertoğlu, Mithat. Tuğî tarihi. *Belleten* 43 (1947) s. 489-514.

Slade, A. Records of travels in Turkey. London 1833.

Tevki'i Abdurrahman Paşa kanunnâmesi. *Millî Tetebbular Mecmuası* I/3 (1331), s. 497-544.

Turan, Şerafeddin. Kanunî'nin oğlu şehzade Bayezid vak'ası. Ankara 1961.

———. XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun idarî taksimatı. *Atatürk Üniversitesi Yıllığı* (1961) s. 201-232.

Turan, O. Türkiye Selçuklularında toprak hukuku. *Belleten* 47 (1948) s. 549-574.

———. Ikta madd. İA.

Togan, Z. V. Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti. *THİTM* I (1931) s. 1-42.

Tuncer, H. Osmanlı İmparatorluğunda toprak kanunları. Ankara 1965.

Tschudi, R. Das Asafnâme des Lutfi Pascha. Berlin 1910.

Uluçay, Ç. XVII. Asırda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri. İstanbul 1944.

———. 18 ve 19 yüzyıllarda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri. İstanbul 1955.

Uzluk, F. N. Fatih devrinde Karaman eyâleti, vakıflar fihristi. Ankara 1958.

Uzunçarşılı, İ. H. Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı. Ankara 1965.

———. Kapıkulu Ocakları. I-II, Ankara 1943-44.

———. Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara 1948.

———. Ondört ve onbeşinci asırlarda Anadolu beyliklerinde toprak ve halk idaresi. *Belleten* 5-6 (1938) s. 99-106.

———. Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dair. *Belleten* 17-18 (1941) s. 101-157.

———. Gazi Orhan Bey vakfiyesi. *Bellelen* 19 (1941) s. 277-288.

———. Alemdar Mustafa Paşa. İstanbul 1942.

———. Şehzâde Selim'in babasına muhalefet ederek muharebe ettiği esnada Amasya valisi şehzâde Ahmed'in vezir-i âzama mektubu. *Bellelen* 96 (1960) s. 595-596.

———. Osmanlı devleti teşkilâtına medhal. Ankara 1941.

———. Çapanoğulları. *Bellelen* 150 (1974) s. 215-261.

———. A'yân madd. İA.

Ülgener, F. S. İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri. İstanbul 1951.

Ünver, A. Süheyl. Notlar. I. Yıldırım Bayezid'in İvaz Fakih'e verdiği tımar. II. Yıldırım Bayezid oğlu İsa'nın bir emri. III. Yıldırım Bayezid oğlu Musa Çelebi'nin bir hükmü. Emir Süleyman'ın tuğrası hakkında. *Bellelen* 42 (1947) s. 335-339.

Vladimirtsov, B. Y. Moğolların içtimaî teşkilatı. Moğol göçebe feodalizmi. Çev. Abdulkadir İnan. Ankara 1944.

Wright, W. Ottoman Statcraft Nasâihü'l-vüzera ve'l-ümera of Sarı Mehmed Paşa, the Defterdâr, Princeton 1935.